

אותיות ומספרים

בפרק זה נעסוק בשני הסוגים העיקריים של האותיות שבהן נדפסו ספרי קודש, הלא הם: אותיות מרובעות, ואותיות המכונות בשם אותיות רש"י. נברר מה גרם ליצירת אותיות רש"י, מה הסיבה שהמדפיסים השתמשו בהם, ומי בחר להשתמש בהם. האותיות שימשו גם לציון מספרי העמודים, אבל היו כאלה שהשתמשו לצורך כך במספרים. נעסוק אפוא גם בזה.

א. אותיות מרובעות ואותיות רש"י

קודם המצאת הדפוס, הפצת ספר היתה נתונה בידי מעתיקים. הם כתבו את הספר בכתב ידם, וברור שהכתב שונה מאיש לאיש וגם ממקום למקום. הוא שונה גם באותו אדם עצמו, שהרי אינו דומה כתב ידו של אדם צעיר לכתב ידו של אותו אדם בגיל מבוגר, או בגיל הזקנה. עם המצאת הדפוס מצב זה לא נשתנה באופן משמעותי. אותיות הדפוס עוצבו על ידי אומנים שונים, לאו דווקא יהודים,¹ והעיצובים שונים זה מזה, ומתחילת ימי הדפוס ועד ימינו יש בידינו צורות רבות של אותיות. אכן, במשך הזמן האותיות נעשו חדות יותר וברורות יותר, והקריאה נעשתה נוחה יותר. הדבר נבע הן מעיצוב מודרני של האותיות, והן משכלולים באופן ההדפסה.

אם נמייץ את הצורות השונות של האותיות, ניתן לומר כי אנו יכולים לחלקן לשתי מחלקות עיקריות. האחת, אותיות מרובעות. השנייה, אותיות הנקראות בשם כתב קורסיבי או חצי קורסיבי.² אותיותיו של כתב מרובע, אף שהן שונות בכתבתן באזורים שונים, הרי

1 נושא עיצוב האותיות על ידי אומנים שונים אינו ענייננו כאן. עם זאת מצאתי לנכון להדגיש זאת משום המסופר על ר' יעקב ישראל קניבסקי על יד ר' אברהם הלוי הורביץ בספר ארחות רבנו, חלק א, בני ברק, תשנ"א, עמ' יב, אות ג: "ועוד אמר מו"ר [רי"י קניבסקי] להנ"ל [גכאי בית הכנסת] שיכתוב את השויתי בצורת האותיות הרגילות המודפסות באלף בית שבסידורים, ולא בצורת האותיות המשונות מהרגילות שנדפסים בהם הספרים המודרניים, שהם אינם אותיות נכונות ולא כשרים וכומר המציאם, ואותיות כאלה לא כשרים לכתוב מהם שויתי, ולא להדפיס מהם ספרי קודש". לא נתברר לי לאלו סידורים היתה כוונתו, אבל יש לדעת שחלק ניכר מהסוגים השונים של האותיות (גופנים) שבהם נדפסו ספרי קודש במשך השנים כולל סידורים, עוצבו ככל הנראה בידי אומנים שאינם יהודים, ועל כן הוראה זו אינה מובנת.

2 הביטוי: כתב קורסיבי, בא לומר שלפנינו כתב שהוא נוח וקל לכתובה, כתיבתו שוטפת, ואפשר גם שחלק מהאותיות מחוברות זו לזו. לכן יש שקראוהו בשם כתב רהוט. בכתב חצי קורסיבי אין חיבור

שבדרך כלל, לא יהיה קושי בקריאתן. לעומת זאת, אותיות בכתב קורסיבי שונות יותר בצורתן מאזור לאזור. לכן אדם שחי באזור אחד, לא אחת יתקשה לקרוא כתב קורסיבי של אדם שחי באזור אחר. נמצא שהמדפיסים הראשונים היו צריכים להשתמש באותיות מרובעות, כדי שהציבור יוכל לקרוא בנקל את ההדפסות.

(א) אותיות רש"י

ואכן³ כך היו פני הדברים בספרד ופורטוגל בדפוסים הראשונים עד לגירוש הסופי מפורטוגל בשנת רנ"ז (1497). המדפיסים הדפיסו באותיות מרובעות, או באותיות של כתב חצי קורסיבי, ובשני המקרים אלו היו אותיות המתאימות למקומם, לאמור מטיפוס ספרדי. גם במזרח אירופה הדפיסו בראשית ימי הדפוס באותיות מרובעות או חצי קורסיביות, אלא אלו היו מטיפוס אשכנזי, בהתאם למקום.

באיטליה, שבה הודפסו מרבית הספרים בראשית ימי הדפוס, המצב היה מיוחד במינו. במרכז איטליה הכתב המרובע היה זהה לכתב המרובע האשכנזי, אבל הכתב הקורסיבי או החצי קורסיבי, היה מטיפוס איטלקי, השונה מהקורסיבי האשכנזי. הספרים הראשונים שנדפסו ברומא, תשובות הרשב"א, ספר מצוות גדול ועוד, כולם ללא תאריך, ומקובל לראות את זמן ההדפסה סמוך לשנת ר"ל (1470), הודפסו בכתב מרובע אשכנזי כמקובל באיטליה. עדיין לא נדפסו שם ספרים בכתב חצי קורסיבי. ר' משולם קוזי וכני משפחתו, שהדפיסו בשנת רל"ה בעיר פייביא די שקו, שבצפון איטליה, את ארבעת הטורים, וכן סליחות כמנהג אשכנז, הדפיסו אף הן באותיות מרובעות מטיפוס אשכנזי. גם אברהם כונת שהדפיס במנטובה בערך באותו זמן, את ביאור רלב"ג על התורה, טור או"ח, ועוד, השתמש באותיות מטיפוס אשכנזי.

בדרום איטליה דומה שהמצב היה שונה. פירוש רש"י לתורה, ללא החומש, נדפס שם לראשונה בעיר ריג'ו די קלבריא, בשנת רל"ה, על ידי המדפיס אברהם בן גרשון בן יצחק, שמשערים כי מוצאו ספרדי. מכל מקום האותיות הן בכתב חצי קורסיבי ספרדי.⁴

בין האותיות, וצורתן שונה מעט מקודמו. לדוגמה, מה שמכונה היום בשם "אותיות כתב", הוא גם סוג של כתב קורסיבי. בעיקרו של דבר כינוי זה בא לציין כי כתב זה הוא בניגוד לכתב שאותיותיו מרובעות.

3 האמור מכאן ואילך מושתת על מאמרו של M. Glazer, 'Early Hebrew Printintg', in: *A Sign and a Witness* (Ed. L.S. Gold), New York, 1988, pp. 80-91. כמו כן השתמשתי בסידרת מאמרו של פ' תשבי, 'דפוסים ערש (אינקונבולים) עבריים'. דפוסים איטליה: (א) רומא - קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 857-808; (ב) ריג'ו די קלבריא, פייביא די שקו, מנטואה, פירארה - קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 962-865; (ג) בולוניה - אוהב ספר, 1 (תשמ"ז), עמ' כג-עז. איני דן כאן בכל הפרטים הביבליוגרפיים הקשורים לדפוסים שהזכרתי בפנים, אלא כחבתי רק את המסקנות הדרושות לענייננו.

4 י' זנה, 'לראשיתו של הדפוס העברי בספרד', קרית ספר, יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 369-368, סבור כי האותיות הללו מעידות שהמדפיס סבר להדפיס את הספר עבור בני ספרד, ולא לתצרוכת מקומית. גם ר' בונפיל, 'קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה', בתוך: קובץ מחקרים על מחזור כמנהג בני רומא (בעריכת אנג'לו מרדכי פיאטלי), ירושלים, תשע"ב, עמ' 9 סבור כן, והוסיף לכך את העובדה שמקום הדפוס היה בעיר נמל, המאפשר הפצת הספר מתוך לאיטליה. ראה גם בדבריו עמ' 8 והערה

מוצאם של גדולי המדפיסים באיטליה, הלא הם בני משפחת שונצינו, הוא מאשכנז. כך עולה מהשושלת המשפחתית ומעט פרטים היסטוריים שמסר לנו גרשם שונצינו.⁵ לאור זאת מובן שבהדפסות השונות של בני שונצינו בולט הצד האשכנזי. נוסח המקרא שהדפיס מיוסד על כתבי יד אשכנזיים. נוסח התלמוד מושחת על פי כתבי יד אשכנזיים, ואליו הם צירפו את התוספות, והמרדכי, חיבורים שנלמדו והיו ידועים באשכנז.⁶ והנה בהדפסת התלמוד שהדפיס יהושע שלמה שונצינו, הוא הדפיס לראשונה את מסכת ברכות בשנת רמ"ד (1484), כאשר הפנים הוא באותיות ספרדיות מרובעות, ומסביב פירושי רש"י ותוספות בכתב חצי קורסיבי מטיפוס ספרדי.⁷ לאמור, כאן סטה המדפיס של בני שונצינו מהרגלו, ויש ליתן את הדעת מה היתה הסיבה לכך.

לדעת מ' גלצר,⁸ הסיבה לכך היתה משום ששונצינו רצה להפיץ את תוצרתו בצורה רחבה. הוא ידע כי הקהילה באיטליה אינה גדולה בהשוואה לקהילות ספרד לפני הגירוש, ובהשוואה לקהילות צפון אפריקה, ולכן היה סבור כי על ידי כך ההפצה תהיה רבה יותר, מה עוד שבדרום איטליה ישבו גם כן יהודים ספרדים. ואכן כששונצינו הדפיס סליחות או תפילות לציבור, הוא הדפיסן באותיות אשכנזיות. כך גם נהג כשהדפיס ספרים באידיש. לאמור, במקרים אלו כאשר הוא הדפיס את הספרים הללו רק לקהל יעד מקומי, הוא בחר להשתמש באותיות בהתאם לקהל המקומי.

דבריו עולים בקנה אחד עם דעתו של י' יודלוב שקבע כי:⁹ "בחירה מוצלחת של אותיות דפוס המתאימות לטעמו של ציבור רחב היתה עשויה לחרוץ את גורלו של הספר מבחינה מסחרית".

אותיות הדפוס בכתב חצי קורסיבי מטיפוס ספרדי נתכנו במשך הזמן בשם "אותיות רש"י"¹⁰ או "כתב רש"י".¹¹ ברור שכינוי זה לא נוצר משום שכתב זה משקף את האותיות

15. דומה כי י' יודלוב במאמרו 'תעודה בדבר מכירת ספרי אינקונבולה כנאפולי במאה השש עשרה', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' עב-עג והערה 13, סבור שהמדפיס לא היה ער לעובדת חשיבותן של האותיות, ולכן בית הדפוס נסגר לאחר הדפסת ספר זה.

5 ראה דבריו בהקדמתו לספר המכלול לרד"ק, קושטא, רצ"ג, וכן דבריו בשער ספר המספר לר"א מזרחי, קושטא, רצ"ג. ראה גם א"מ הברמן, המדפיסים בני שונצינו, בתוך ספרו: פרקים בתולדות המדפיסים העברים, ירושלים, תשל"ח, עמ' 15.

6 ראה על כך, י' יודלוב, 'המחזור כמנהג בני רומא שונצינו-קזאלמיורי רמ"ו (1485-1486)', 'ישורון, כד (תשע"א), עמ' תתצז-תתצט, ושם גם הפניות מתאימות. יודלוב חזר על כך גם במאמרו 'המחזור כמנהג רומה', דפוס שונצינו רמ"ו - היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים', בתוך: קובץ מחקרים (לעיל הערה 4), עמ' 11-13.

7 בתחילה הודפס הריבור המתחיל באותיות חצי קורסיביות מטיפוס אשכנזי, שהוחלפו מהר מאוד בטיפוס ספרדי.

8 ראה לעיל הערה 3. וכן דעת מ' בית אריה, 'הכתב העברי בספרד - התפתחותו, שלוחותיו וגלגוליו', בתוך: מורשת ספרד (בעריכת: ח' ביינארט), ירושלים, תשנ"ד, עמ' 232. במאמר זה ימצא הקורא תמונות לכל סוגי הכתב הספרדי, אלא שסוגי הכתב השונים, מכונים אצלו אחרת, ולכתב החצי קורסיבי מטיפוס ספרדי הוא קורא כתב בינוני.

9 לעיל הערה 4.

שבהן השתמש רש"י.¹² אדרבה, כפי שראינו עד עתה האותיות הללו היו בשימוש אצל יהודים ספרדים,¹³ בעוד שרש"י כתב בכתב אשכנזי. לפיכך יש סבורים שכינוי זה נוצר עקב העובדה שנזכרה לעיל, שפירוש רש"י לתורה נדפס לראשונה באותיות מסוג זה.¹⁴ ברם גלצר דוחה זאת מכל וכל. לדבריו, הרי גם ברומא נדפס פירוש רש"י לתורה ובאותיות מרובעות אשכנזיות, ומניין לנו שההוצאה של אותיות ספרדיות דחתה את זו של האותיות האשכנזיות? בנוסף לכך, על מהדורתו של אברהם בן גרשון ניתן לומר שהיא נעלמה באופן יחסי די מהר משוק הספרים והקוראים, ולכן קשה לומר שהיא זו שהשפיעה על הכינוי אותיות רש"י. לדעתו, הסיבה לכינוי אותיות רש"י היא הדפסת התלמוד. לאמור, הואיל והמדפיסים היו נאלצים ליצור הבדל בין אותיות התלמוד, לבין אותיות הפירוש מסביב לו,¹⁵ נאלץ שונצינו להדפיס את פירוש רש"י מסביב באותיות שונות,

- 10 איני יודע מי הראשון שטבע כינוי זה. מצאתי כבר בדברי ר' יוסף חזן בהקדמה לספר דרשותיו הנקרא עין יוסף, איזמיר, ת"מ. ר"י חזן מספר שם כי סבל ממחלת עינים קשה, והיה סומא במשך שנה וחצי, עד שה' ריחם עליו וראייתו שבה אליו במקצת: "זעיר שם זעיר שם עד שיכולתי לראות באור היום ועדיין לא הייתי יכול לקרות באותיות כאותיות רש"י וכיוצא". מאה שנה לפניו מצאנו כינוי זה בלאדינו, ראה לקמן הערה 116.
- 11 איני יודע מי הראשון שטבע כינוי זה. ר' מאיר אמסעל, בירחון המאור שבעריכתו, שנה כה קונטרס ב (רכט), ברוקלין, תשל"ו, במאמרו 'ספרים שנדפסו מעולם בכתב רש"י אי מותר להחליפם באותיות מרובעות', דף 9 ע"ב, שיער שהאזכור הראשון לכינוי 'כתב רש"י', נמצא בשו"ת חות יאיר, פרנקפורט דמיין, תנ"ט, סי' קט: "משא"כ שאר כתבים אפילו הוא תג"ך וכתובים בכתב אחר כגון שקורין כתב רש"י". אבל מצאנו כן קודם לכן, בטור יורה דעה, לובלין, שצ"ה, בהקדמת ר' יוסף יחפא לפירושו של אביו פרישה ודרישה, כתב: "כל מה שהיה נראה בעיני והוספתי נופך משלי כתבתי הכל בדרך הגה שני חצאי לבנה בכתב רש"י קטן". ר' יהושע מונדשיין הפנני לספר תם דרך לר' צבי אליעזר קמנשציק, וורשא, חרס"ג, שבהקדמת המחבר בסוף העמוד הראשון הוא קורא לכתב רש"י בשם 'כתב הגאונים', ולא מצאנו כן במקום אחר.
- 12 העירו על כך כמה חוקרים, ואציין לדוגמה את א"מ הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 75. ראה על מי שלא דייק בזה אצל מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 43. ואוסיף גם את ר' יוסף משאש, נחלת אבות, חלק ה, כרך א, ירושלים, תשל"ח, עמ' רצז: "והטעם שנקרא על שמו וזכרני שראיתי כתוב לפי שרש"י ז"ל השתמש כל ימיו רק בכתב זה, ובו כתב כל חבריו ופירושו להיותו כתב מובן לכל ישראל. גם הספר הראשון הנדפס בעולם הוא פירושו על התורה בכתב זה, ולכן נקרא על שמו". הטעם הראשון אינו מדויק כפי שכתבנו. הטעם השני שנוי במחלוקת כפי שראינו.
- 13 יש לציין לתשובת הרדב"ז ח"ג סי' תקיג (תתקמח): "ולפי ההלכה אפי' כתובין אשורית אבל למעשה בזמן שהם כתובין פרובינצאל או מעאל"ק". ועל כך כתב החיד"א בברכי יוסף, יו"ד סי' ז: "ופירוש פרובינצאל הוא שאנו קורין אותיות רש"י". וכן כתב גם ר' חיים פאלאגי בשו"ת חיים ביד, איזמיר, תרל"ג, סי' ק: "דכתב שלנו באותיות רש"י שקורין פרובינצאל". *
- 14 כך הציעו כמה חוקרים וביניהם הברמן, הספר העברי (לעיל הערה 12), עמ' 75.
- 15 אמנם לא כל המדפיסים חשבו כך. במסכתות שהודפסו בספרד ופורטוגל לפני הגירוש, לא רק התלמוד נדפס באותיות מרובעות, אלא כך נדפס גם פירוש רש"י. ראה רח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא ביבליוגרפי היסטורי, ניו יורק, תשל"ט, עמ' 73. ראה גם דקדוקי סופרים השלם, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, גיטין א, ירושלים, תש"ס, עמ' 36 ליד הערה 6, ובהערה 16.

וכאמור הוא בחר בכתב חצי קורסיבי ספרדי.¹⁶ מעתה ואילך כל המדפיסים שאחריו חיקו את דגם התלמוד שהדפיס, וכך אירע שבמהדורות הבאות פירוש רש"י נדפס באותן אותיות. נמצא כי דברי רש"י נפוצו מעתה ואילך בכמות גדולה מאוד באותיות אלו, ולכן מובן הכינוי אותיות רש"י, או כתב רש"י.

(ב) הסיבות לכתיבה והדפסה באותיות שאינן מרובעות

נוכחנו לראות שהמדפיסים בחרו להדפיס באותיות שאינן מרובעות משיקולים מסחריים, כיון שהם התאימו את אותיות הדפוס לקהל היעד. ברם יש לברר מה טעם שינו הכותבים, כבר בתקופה מוקדמת, עוד טרם המצאת הדפוס, את צורת הכתיבה הרגילה שהיתה באותיות מרובעות, ופיתחו צורה שונה של אותיות.

1. סיבה טכנית

כדי להשיב על השאלה שהעלינו, יש לסקור מעט את התפתחות הכתיבה. בתקופה ראשונה כתבו בצורה של חקיקה באיזמל על אבנים וכדומה, ובמקרה זה הכתיבה הנוחה ביותר היא זו של כתב מרובע, זוויתי. אבל כשעברו לכתוב בקולמוס על קלף, או על פפירוס, ומאוחר יותר על נייר, וחומר הכתיבה היה חומר נוזלי, שינו הכותבים את צורת הכתיבה, כדי שתהא מהירה יותר ונוחה יותר. יש להוסיף כי גם לאחר מכן חלו שינויים בצורת הכתב, משום שצורת הכתיבה היתה תלויה בכותב עצמו. אם הכתיבה היתה מקצועו של הכותב, הרי שכתבתו יפה וברורה. אם הכתיבה אינה מקצועו של הכותב, טיבה יהיה תלוי באישיותו של הכותב, ואפשר גם בגורמים אחרים המשפיעים על דרך כתיבתו. נמצא כי באופן זה יכולות להתפתח צורות נוספות של כתיבה, וכן צורות משנה. תהליך זה נפסק כמעט לגמרי עם המצאת הדפוס, כי אז נקבעו הצורות השונות של הכתב, והכותב השתדל להתאים עצמו אליהן, ולא להיפך. הדברים הללו נאמרים בכל ספר העוסק בתולדות התפתחות הכתב.¹⁷

2. סיבה דתית - אין לכתוב דברי חול בכתב שבו נכתבה התורה

לעומת הגישה הקודמת שהיא מקובלת במחקר, הרי שרוב הרבנים תלו את שינוי אותיות הכתיבה במניעים הלכתיים.

16 כך כתב גם ר' יהושע מנחם מנדל אהרנברג בתשובותיו דבר יהושע, ח"ג, בני ברק, תשנ"ח, סי' מו, דף קנא ע"ב: "אכן לפענ"ד א"צ שום טעם להמצאת הכתב רש"י, כי מאליו נעשה כתב זה ע"י מהירות הכתיבה שלא היו מדקדקים לכתוב האותיות כהוגן, שדורש הפסקת הקולמוס בין כל חלק וחלק מהאות, ומחמת מהירות לא הפסיקו, לכן יצאו האותיות כצורת אותיות רש"י. ומה שקורין הכתב על שם רש"י, לפי שהמדפיסים הראשונים שהיו מדפיסים פירוש רש"י סמוך להחומש והגמרא הדפיסוהו באותיות אלו כדי להבדיל הבדלה ניכרת בין לשון הגמ' לפירוש רש"י, ובמשך הזמן נשתנו צורת אותיות רש"י לצורת אותיות שבכתב שלנו מחמת מהירות הכתיבה, דוק ותשכח שבעצם האותיות דומות זל"ז".

17 כיום זהו תחום מדעי לעצמו הנקרא בשם פליאוגרפיה, לאמור: מדע הכתב העתיק (ביווגיח: גרפיץ=לכתוב, פליאוס=עתיק).

הרי לפנינו דברי הרמב"ם בעניין צורות הכתב השונות:¹⁸

וממה שחייבים אתם לדעתו, שזה הכתב ר"ל כתב אשורי, הואיל ובו ניתנה תורה, כמו שנתברר, ובו נכתבו לוחות הברית, מגונה להשתמש בו חוץ מאשר בכתבי הקודש. ולא פסקו ישראל מלהשמר בזה, והיו אגרותיהם וחיבורי חכמותיהם וכתבי חול שלהם בכתב עברי לבד, ולכן תמצא חרות תמיד על שקלי הקודש דברים של חול בכתב עברי, ולא תמצא כלל אות אחת מזה (ב) כתב¹⁹ אשורי בדבר משאריות ישראל, לא בחריתת מטבע ולא בחריתת אבן, אלא כל זה בכתב עברי. ובגלל זה העניין שינו הספרדיים כתבם ונתנו לאותיות צורות אחרות, עד שנעשה כאלו כתב אחר, כדי שיהיה מותר להשתמש בו בדברי חול. וגנה רבי יוסף הלוי ז"ל לכתוב הגט בכתבנו זה (אותיותיו) מחוברות מאוד. ואמר יבוא ממנו משמע תרי לשאני בגיטא²⁰ וזה מפסיד(ו).²¹ וכתבו הסופרים אותו, ר"ל הגט, בכתב, שאותיותיו מופרדות, ר"ל בכתב אשורי כספר תורה. וגנה זאת גם כן ואמר כיצד נשתמש במכתב אלהים זה ויבוא לידי זלוזל, אלא יכתוב בזה האופן של הכתב, הנקרא אלמד'בד"ב.²²

הרי לנו לדברי הרמב"ם, שהואיל ומגונה הדבר²³ שדברי חול יכתבו בכתב שבו נכתבה התורה, ראו לנכון לשנות את הכתב לכתב אחר, שבו יוכלו לכתוב דברי חול.²⁴ וכן כתב ר' חיים סופר:²⁵

וראיתי שהעיר איך שורפין גוילין דברי תורה, הלא הרמב"ם²⁶ חושב המאבד כתבי קודש עובר בלאו. נראה לי מה שנכתב לשם קדושה ובאותיות קדושים, אבל כתיבת

- 18 שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, ירושלים, תש"ך, סי' רסח, עמ' 513-514.
- 19 הכתוב בסוגריים עגולים בכל התשובה, זו הוספה שכתב בלאו לשם הבהרה.
- 20 בלאו ציין כאן בשם פריימן לרמב"ם הלי' גירושין פ"ד ה"ט.
- 21 יש מתרגמים: וזה פוסל אותו. ראה מרדכי עקיבא פרידמן, חלפון ויהודה הלוי, ירושלים, תשע"ג, עמ' 20, הערה 99, ושם גם דיונים בתרגום מלים נוספות והפניות לעוסקים בדבר, ואין זה מענייננו.
- 22 הערת בלאו שם: "כלומר המתנועע: הכוונה כפי הנראה לכתב, שאותיותיו מחוברות במקצת, אך עדיין ברורות במידה מספיקה [ועי' ה' גיטין פ"ד ה"י, הערת פריימן שם], הוא עומד באמצע בין הכתב המעל"ק, התלוי, שאותיותיו מחוברות מאד, והמג"ל"ס, המיושב, שאותיותיו נפרדות לחלוטין". וראה עוד בית אריה (לעיל הערה 8), עמ' 229 והערה 15 בעניין זה.
- 23 ר' יוסף אירגס בשו"ת דברי יוסף, ליוורנו, תק"ב, סי' מא, דף פג סע"ג, וכן ר' יוסף פנחסי, שו"ת יפה מראה, מהד' בתרא, קרית ספר, תש"ס, סי' ית, דייקו מהמלה "גנאי" הנמצאת בדברי הרמב"ם, שהוא רק לשון זהירות, אבל אין איסור בדבר. ר"י פנחסי גם נסתייע ממקומות שמצינו בתלמוד מלת "גנאי", שהמשמעות שם היא לשון זהירות. ויש להעיר כי ברמב"ם לא מצינו מלה זו ממש. אבל יותר מזה, הרמב"ם כתב את תשובתו בערבית ולכן קשה לדייק ממנה בכגון זה.
- 24 וראה עוד ר"ר מרגליות, המקרא והמסורה, ירושלים, תשכ"ד, פרק ט: כתב אשורי, עמ' ל-לד, שהרחיב בעניין זה. *
- 25 שו"ת מחנה חיים, פרשבורג, תרכ"ב, ח"א, סי' כה, דף מב ע"ד.
- 26 הלכות יסודי התורה רפ"ו.

דברי תורה שנעשה בכתב שלנו שאינם אותיות קדושות רק אשר בדה רש"י ז"ל שלא להשתמש באותיות קדושות ולא לכתוב רק לזכרון ולא לשם כתיבת קדושה, אין בכלל זה.

אם כן, אף הוא סבור שכתב רהוט הומצא עקב איסור כתיבת דברי תורה ודברי קודש באותו כתב שכותבים בו דברי חול. כדי להבדיל בין קודש לחול, הוכרחו להמציא כתב חדש, השונה מהכתב שבו נכתבה התורה. הוא תלה "המצאה" זו ברש"י עצמו, וכרוך שנגרר בזה אחר הכינוי שניתן לאותיות אלו "אותיות רש"י", ולכן סבר שרש"י המציאן.²⁷ יש להבהיר כי לדעת הרמב"ם וההולכים בעקבותיו, הכתב שנכתבה בו התורה נקרא בדברי חז"ל והפוסקים בשם כתב אשורי. כלומר, זהו כתב שאותיותיו מרובעות, אבל יש בו שינויים מסויימים, הן בצורת האותיות, והן בכך שיש אותיות מסויימות שיש עליהן תגים. לכן, אין כאן דמיון גמור לכתב האמור לעיל במספר 1, ולא לאמור לקמן במספר 3, אבל התוצאה של שינוי כתב אשורי לכתב אחר, מביאה אותנו לסוגי כתב השונים מכתב מרובע.²⁸

3. סיבה הלכתית - להימנע מאיסור כתיבת דברים שבעל פה

במסכת גיטין ס ע"ב, קבעו רבותינו: "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה, דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב". כידוע במשך הזמן הותר האיסור ודברי התורה שבעל פה הועלו על הכתב, אלא שקיימת מחלוקת בין החכמים מתי הותר האיסור.²⁹ אכן ברור הוא כי אחר תקופת הגאונים אין כל איסור בדבר. והנה מצאנו בין חכמי האחרונים הסבורים כי היתר כתיבת תורה שבעל פה אינו היתר גורף, ולא תמיד רשאים להשתמש בו.

כתב ר' משה איסרליש בתשובותיו:³⁰

ועיקר ספרים שלנו כתובים או נדפסים בכתב שאינו אשורי, והוא מטעם שאנו כותבים תורה שבעל פה כמו שפסקו הפוסקים ואיתא בגמרא מטעם דעת לעשות

27 מדברי ר"ח סופר אף משמע כי גם הכתב הקורסיבי שלנו הוא המצאתו של רש"י, וכנראה שצריך לומר כפי שהעירני ר' יהושע מונרשיין, שהוא רואה בכתב שלנו התפתחות מאותיות רש"י.

28 בשו"ת דברי יוסף לר' יוסף אירגס, ליוורנו, תק"ב, סי' מא, דף פג סע"ד נאמר: "וכן שמעתי מפי מורי הרב שמואל די פאס זצוק"ל דמטעמו של הרמב"ם כשמת בנו לא רצה לכתוב בכתב אשורי הקינה שנוהגין לכתוב על המצבה, אלא כתב אותה בכתב שקורין רש"י, ומ"מ על אחרים לא אסר דבר זה מעולם". וראה בעניין כתיבה על מצבות, י"ש עמנואל, גדולי שאלוניקי לדורותם, ח"א, תל אביב, תרצ"ו, עמ' קיח, הערה 3. על כל פנים מדברי ר"י אירגס משמע שלדעת הרמב"ם גם אם נשנה מעט את הכתב האשורי, כגון שלא נכתוב תגים, עדיין ישאר האיסור לכתוב בו דברי חול. דנו בכך האחרונים, ראה ר' חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ח"ה, תל אביב, תשמ"ג, סי' כז; ר' יעקב אריאל, באהלה של תורה, כפר דרום, תשנ"ח, סי' מא, בירור גדול בעניין (בהערה ב כתב כי הואיל והרמב"ם לא כתב פתרון זה, אלא כתב ששינוי את הכתיבה ממש, משמע שפתרון זה אינו פתרון טוב); ר' יחזקאל פיינהנדלר, גנוי הקודש, ירושלים, תשס"ב, פי"א ס"א, עמ' קלג והערה א.

29 ראה עמודים, הגהות ומגיהים, מבוא, עמ' 20-23.

30 תשובות הרמ"א, מהד' ר' אשר זיו, ירושלים, תשל"א, סי' לד, דף קצד ע"א.

לה' הפרו תורתך, א"כ הוא הדין בכתיבה זאת. ואפשר דהראשונים ז"ל המציאו כתב אחר כדי לכתוב הדברים שבע"פ, ואף על פי שלא ניתנו לכתוב, אפשר דהיינו בכתב אשורי שהתורה שבכתב נכתב בה, אבל בשאר כתבים אין לחוש.

נמצא שהרמ"א סבור כי אולי רצו הראשונים לעקוף את איסור הכתיבה הקיים על דברי התורה שבעל פה, ולשם כך המציאו כתב השונה מהכתב המרובע. המצאה זו מאפשרת מעתה ואילך לכתוב את דברי התורה שבעל פה ללא חשש מאיסור.³¹ אמנם הרמ"א כתב את דבריו בלשון אפשר,³² ויש אף שהשאירו את דבריו בצריך עיון.³³ אבל יש מהאחרונים שקיבלו את דבריו.³⁴

כך כתב ר' שלמה זלמן ערנרייך:³⁵

ובלאו הכי מבואר בשו"ת רמ"א סי' לד דאיסור לכתוב דברים שבעל פה הוא רק בכתב אשורית, עיי"ש, ועיין בשו"ת שערי דעה חאו"ח סי' א', וא"כ בזמן הזה דבלאו הכי כותבים ומדפיסים בכתב רש"י, א"כ אין איסור לדעת הרמ"א.

גם ר' משה דב וולנר שדן בעניין זה מסיק:³⁶

וזה הטעם מה שנהגו מקדמת דנא לכתוב ולדפוס פרושי הש"ס והפוסקים בכתב רש"י ולא באשורית [רק הגמ' בעצמה רמב"ם וש"ע שסביב נדפסו פרושים כדי להבחין נדפסו בכתב אשורית] וזה מקרוב באו והנהיגו לדפוס חדושי תורה בכתב אשורית לפי הנ"ל לא יפה הם עושים.

31 צימלס בספרו H. J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London, 1958, pp. 92-98, ואני מודה

לר"א בראדט על ההפנייה לספר זה, עומד על צורת הכתב השונות של הספרדים והאשכנזים, ועל הסברם של הרמב"ם והרמ"א. הוא מציין כי אפשר שהסבר הרמב"ם נובע מהגישה הספרדית ביחס לכתיבת התורה שבעל פה. לאמור, לפי הרמב"ם כבר רבי יהודה הנשיא כתב את המשנה, וא"כ לא היה צורך מאוחר יותר להמציא כתב מיוחד עבור כתיבת התורה שבעל פה, שהרי היא ממילא כבר נכתבה. אבל לדעת האשכנזים שהמשנה בימי ר"י הנשיא עדיין לא נכתבה, וכתיבת תורה שבעל פה נעשתה לא לפני סיום תקופת האמוראים, אפשר שעובדה זו גרמה לרמ"א לומר כי הכתב הקורסיבי הומצא כדי לאפשר כתיבת תורה שבעל פה.

32 העיר על כך ר' יעקב ורשנר, סדר יעקב על מסכת ע"ז, ירושלים, חשנ"ה², הקדמה שניה ופתיחה, דף 11 ע"ב, והאריך בנושא זה. במהדורה רביעית של ספר זה, ירושלים, תש"ע, הקדמה ופתיחה שניה, דף 16 ע"א, כתב שיאריך בזה בספרו סדר יעקב ענינים, שיודפס בקרוב, ולמיעוט ידיעתי ספר זה עדיין לא נדפס. *

33 ר"י חזן, חקרי לב, שאלוניקי, תקמ"ז, אר"ח, סוף סי' יב, דף טו ע"ד.

34 ראה ר' דוד לוריא (רד"ל), קדמות ספר הזוהר, מהד' ר' ירוחם ליינר, ניו יורק, תשי"א, ריש ענף חמישי, דף פב ע"א, שהביא ראיה מתשובה זו שמותר לכתוב דברים שבעל פה בלשון שונה מלשון הקודש, ועוד האריך בנושא זה.

35 בהערותיו אבן שלמה על ספר ראב"ן, לר' אליעזר ב"ר נתן, שאמלויא, תרפ"ו, סי' מב, הערה ב, דף לב ע"א.

36 שאלת חמדת צבי, ח"ב, אשקלון, תשל"ד, סי' טו, אות יב.

4. סיבה הלכתית נוספת - כדי שלא יושלכו אותיות מרובעות לאשפה
כתב ר' דוד צבי קצבורג:³⁷

ולענ"ד שלכך נתקן כתב יהודית³⁸ שאנו משתמשים באגרת שלומים, כי חששו לבזיון ע"י השלכה לאשפה. לכן עתה באתי לעורר את הק"ק כשצריכין לממונה מודיעים ככה במ"ע³⁹ לועזים ותיבות שוחט שמש וכדומה נדפס באותיות קדושות והוא בטח שבא לידי בזיון. כי שאר אותיות קדושות יודע כל איש ישראל להצניע כתביהן כאלה, אכן עלים לע"ז⁴⁰ אין שם על לב, ואף בביה"כ⁴¹ משתמשים בו, ואין לך בזיון גדול מזה, לכן יש למנוע מלשלוח הודעות כאלה.⁴²

כלומר, אף רד"צ קצבורג סבור שקדושתן של אותיות מרובעות רבה היא. לכן הוא הוסיף על האמור בסעיף הקודם. לאמור אפילו מלים בודדות בכתב מרובע אין להדפיס, גם אם הן מודפסות בתוך דף שכולו מודפס באותיות לועזיות. זאת משום שיש חשש שהמלים הבודדות הללו "יבלעו" בתוך האותיות האחרות, והמשתמש לא ישים לב כי לפניו נמצאות גם אותיות מרובעות, והאותיות הללו יבואו לידי בזיון, על ידי שיעשו בהן שימוש שאינו נאה.

5. סיבה ערכית - להראות על רמות שונות של קדושה

לדעת ר"מ אמסעל, קדושת אותיות מרובעות היא כקדושת כתב אשורי, ואין כאן המקום להרחיב בזה. אבל על פי הנחתו הוא מבין מדוע הדפיסו את הפירושים בכתב רש"י, וכך הוא מסביר:⁴³

כשהדפיסו תנ"ך באותיות מרובעות שהן אשוריות ממש וכן"ל, הדפיסו עמם פרש"י ושאר פירושים בכתב זה ולא במרובעות, אולי להראות שקדושתם אינה כקדושת התנ"ך, וכן הש"ס וכל מדרשי חז"ל נדפסו במרובעות ופירושיהם בפרובינצאל,⁴⁴

37 בכתב העת תל תלפיות בעריכתו, חוברת ו, וייטצען, תרנ"ח, עמ' 145 (נדפס שנית בספר פליטה הנשארת, ממחברי וסופרי תל תלפיות, ח"א, ירושלים, תשל"א, עמ' צח).

38 "כתב יהודית" הוא מושג שאינו מוגדר חד משמעית. מהמשך דבריו עולה שכוונתו כאן לכתב שאינו כתב מרובע, וא"כ כוונתו לכתב רש"י, או לכל כתב אחר שאינו מרובע.

39 במכתבי עת.

40 היינו: לועזית. כלומר, דפים שיש בהם כתב בלועזית.

41 בבית הכבוד (הכסא).

42 וכן כתב ר' דוד שפרבר, שו"ת אפרקסתא דעניא, מהד' חדשה, ברוקלין, תשס"ח, ח"א, סי' כד בהערה: "וע"ז [=ועל זה] דוה לבנו כי פשתה המשפחה בעולם להדפיס דברים של חול באותיות מרובעות, ושתיים רעות עשו בזה. אחת, שמשתמשים באותיות אלה לדברי חול. והשנית, כי תשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות, וכ"ש בעתונות שמשתמשים בה בכהכ"ס כאשר עיני ראו לדאבון לבי, ואפס עצור ועוזב, וזה רבות בשנים שנדפס התעוררות ע"ז במכ"ע [=במכתב עתי] התלמודי 'תל תלפיות'. ברור שהוא מתכוון לדברי רד"צ קצבורג שהבאנו בפנים.

43 במאמרו הנזכר לעיל הערה 11, בראש דף 10. לפני זה יש בדבריו דיון ארוך בקדושת האותיות המרובעות.

44 כתב פרובינצאל הוא כתב רש"י, ראה לעיל הערה 13.

והיינו להוכיח שקדושת עצם⁴⁵ תורה שבכתב ותושבע"פ היא למעלה מקדושת פירושיהן.

ספר תנ"ך הוא תורה שבכתב, והתלמוד ודברי חז"ל הלא הם תורה שבעל פה, וכדי להבדיל בין קדושתם לקדושת המפרשים, ראו להדפיס את הראשונים באותיות מרובעות שקדושתם גדולה, ואילו את האחרונים ידפיסו באותיות רש"י שקדושתם פחותה.* יש לקשר לכאן את הדברים הבאים. ר' גרשון חנוך העניך ליינר, האדמו"ר מראדזין, הדפיס את ספרו סדרי טהרות על מסכת כלים, יוצעף, תרל"ג. כידוע, אין תלמוד בבלי על מסכת כלים. לכן, המחבר ליקט את האמור בחז"ל על המשניות של מסכת כלים, והצמיד זאת למשניות המתאימות, באופן דומה מאוד לתלמוד הבבלי בשאר הסדרים. דברים אלו נדפסו באותיות מרובעות. משני הצדדים הוא הדפיס באותיות רש"י ביאור קצר וביאור ארוך. על ספר זה יצא הקצף משום כמה עניינים.⁴⁶ נחמקד רק בשניים מהם:⁴⁷

וגם כמה שהר"ש ז"ל כתב כלשון מפרש לבד, והוא כינה אותם בשם "גמרא" על כל משנה. וכמה ששינה את תבניתם ג"כ (כי בר"ש נדפס באותיות רש"י והוא הדפיס באותיות מרובעות הכל בכדי להדמות את חיבורו ככל האפשרי בזה לתכונת הגמרא הקדושה ממש).

טענה ראשונה היא כנגד צורת כתיבת הליקוט. לאמור, אמנם גם ר"ש משאנץ עשה ליקוט על משניות זרעים וטהרות, אבל יש הבדל ביניהם. לשונו של ר"ש משאנץ היא לשון מפרש, ואילו על הליקוט של ר' גרשון נדפס שהוא "גמרא". יתר על כן. העובדה שר' גרשון הדפיס את הליקוט באותיות מרובעות, בניגוד לפירושו של ר"ש משאנץ המודפס באותיות רש"י, גורמת לכך שהליקוט דומה ממש לגמרא, שהרי גם הגמרא נדפסה באותיות מרובעות. ועל כך יצאו כנגדו, שהרי לאמיתו של דבר אין זה גמרא ממש, אלא ליקוט שנעשה על ידו. צא וראה עד מה גדולה חשיבותן של אותיות מרובעות. אפשר לצרף לכך גם את העובדה הבאה, אם כי ברור שאין כאן דמיון מושלם. ר' יוסף קאפח בספרו מלחמות ה', ירושלים, תרצ"א, יצא בחריפות רבה כנגד ספר הזוהר וההוגים בו. כנגדו פורסם ספר אמונת ה', בעילום שם המחבר,⁴⁸ ירושלים, תרצ"ת. לספר זה יש הסכמות רבות, ובהן גם הסכמת חכמי ורבני תימן בישראל, ובין השאר כתבו כך:⁴⁹

45 הוכרח להוסיף מלה זו, משום שדברי הפירושים הלא אף הם תורה שבעל פה, אלא ש"עצם" תורה שבעל פה היא רק דברי חז"ל.

46 בנושא זה ראה ר' ברוך אוברלנדר, 'השלמות לתלמוד', אור ישראל, טז (תמוז, חשנ"ט), עמ' קסו-קע, ושם גם הפניות לחכמים נוספים שכתבו בזה.

47 מתוך מכתבם של רבני וילנא, מו"צ ר' יוסף ב"ר רפאל ור"ב הכהן, שנדפס בכבוד הלבנון (תוספת לעיתון 'הלבנון'), ו' אלול, תרל"ד, חלק יא, מחברת שניה, עמ' 4.

48 ר' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים, תשמ"א, עמ' 147, כתב שמחבר הספר הוא ר' יוסף יעקב צובירי. זאת משום שבספר אמונת ה' שקיבל אביו ר' יששכר תמר מר"י צובירי עם הקדשה ממנו, כתב ר"י צובירי בהקדשה זו שהוא המחבר. אמנם בהערה 6 העיר תמר כי בין חכמי תימן המסכימים על הספר נמצא גם ר"י צובירי, וכוונתו לומר שיש בכך מן הזרות.

ונ[א]עפ"י שהם⁵⁰ הביאו כל פרקיו בשלמות, וחז"ר⁵¹ גאוני קרתא קדישא ירושלם האסירו לקרות ספרו, ראוי היה שלא להעתיק כל דבריו כדי שלא לעבור על דעת חכמים ואיסורם. אך כיון שהם שמו את התשובה בצד כל פרק ופרק, ומה גם כי עשינו⁵² שינוי באותיות, דבריו כתב רש"י והתשובה באותיות אשורי, על כן הסכמנו לדעתם בזה, ומצאנו סעד להתיר במה שכתב בזה הרב מחבר ספר הברית ז"ל בסוף הקדמה שנייה ד"ה ואלי דבר יגונב וכו' עיי"ש.⁵³

לאמור, רבני ירושלים החרימו את ספר מלחמות ה' ואמרו שאסור לצטט את דבריו, ואם כן יש לשאול כיצד בספר אמונת ה' ציטטוהו,⁵⁴ הרי עברו בזה על ציווי רבני ירושלים. התשובה היא כי הואיל והם כתבו את דבריו באותיות רש"י ואילו את תשובתם כתבו באותיות אשוריות (מרובעות), הרי מובן לקורא כי יש הבדל ערכי בין שניהם. הכתוב באותיות האשוריות מלמד שלפנינו דברים ראויים, ואילו הכתוב באותיות רש"י מלמד שלפנינו דברים שאינם ראויים.

(ג) כתיבה באותיות שהכותב או הקורא אינו רגיל בהן

אמרנו לעיל כי הכתב המרובע נפוץ בכל בית ישראל, אבל הכתב שאינו מרובע אינו אחיד ומשתנה בהתאם לקהל הכותבים. בדרך כלל הכתב הידוע כיום ככתב רש"י מקובל אצל בני ספרד, ואילו אצל בני אשכנז מקובל הכתב האשכנזי. אכן מצאנו לעתים שאנשים כתבו בכתב שאינו מורגל אצלם,⁵⁵ וכפי שנפרט עתה. ר' שאול הכהן שאל את ר' יצחק אברבנאל כמה וכמה שאלות בעניינים פילוסופיים. בדברי תשובתו כתב ר"י אברבנאל:⁵⁶

אבל אין בכך קרשי, כי מצאנו בכגון זה ראה לעיל פרק שני, סעיף יג, עמ' 35, על הספר זכר למקדש. גם ר' עזריאל מנצור תלמידו של רי"י צובירי כתב כי רבו הוא המחבר, ראה בספר ראה חיים לר' חיים פאלאג'י, מהד' ישיבת שובי נפשי, ירושלים, תש"ס, ח"א, עמ' 31. אמנם י' טובי במאמרו 'מי חיבר את ספר אמונת ה'', דעת, 49 (קיץ תשס"ב), עמ' 87-95, סבור שהמחבר הוא ר' יחיא ערוסי. אבל דומה שיש לטעון כי על פי שני עדים יקום דבר.

49 אין מניין דפים ולכן איני יכול לציין במדויק.

50 כלומר, מחברי ספר אמונת ה' ציטטו בשלמות את כל דברי מלחמות ה' ואח"כ השיבו עליו.

51 וחכמי ורבני.

52 על פי הסגנון לעיל, צ"ל: עשו.

53 בספר הברית כתב, כי גם אי אפשר להשיב על מחבר ספר מבלי לצטט את דבריו. ולכן גם אם אלו דברי מינות חובה עלינו לצטטם כדי להשיב עליהם, וכפי שעשה רס"ג בספרו אמונות ודעות.

54 אף שראינו כי המחבר הוא רי"י צובירי, בכל זאת כתבתי בלשון רבים כפי שנכתב בקטע המצוטט.

55 מעניין לציין לדברי ר' יוסף משאש, ארצו המכתבים, ח"ג, ירושלים, תשל"ה, דף רי ע"א, מכתב אלף תתפכ: "מכתב מעלתו הגיעני בעתו וראיתי שאלת חכם שאלתו כי יען אין סופר בעיר יודע אשורית רק כתב באותיות רש"י, אם יכולים לשנות מנהגם בגט מכתב אשורי לכתב רש"י". הרי לך שכתובה בכתב שאין אדם מורגל בו, אינו מעשה של מה בכך.

56 שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן זלה"ה, ויניציאה, של"ד, דף יא סע"ב ורע"ג. ציין לכך צימלס (לעיל הערה 31), עמ' 97, הערה 1.

ומה גם עתה שבאתי בימים וידי כבדו מזוקן, ואור עיני גם הם אין אתי והסופר אשר היה לפני פה ויניצי"א חלף הלך לו לארץ הצבי, ומה אוכל עשוהו ואין איש מתחזק עמי יכתבו ידו לה' וזה לך האות תשובתי זאת, הלא היא כתובה בכתב אשכנזי שלא הורגלתי בו.

למרות מצבו הגופני הירוד של ר"י אברבנאל, ולמרות שהסופר שהיה עמו עלה לארץ ישראל, התאמץ ר"י אברבנאל והשיב בכתב ידו לר' שאול. ולא זו בלבד, אלא שהשיב לו בכתב אשכנזי שאין הוא מורגל בו, שהרי הוא רגיל לכתוב בכתיבה ספרדית. ברור שעשה כל זאת מפני שבכך ביטא את הכבוד שרחש לר' שאול.⁵⁷ כן מצינו, לדוגמה, גם בתקופת הדפוס והרבה יותר מאוחר, לר' שלמה זלמן ערנרייך שכתב אגרת לר' שלמה אליעזר אלפנדארי, והיא כתובה בכתב רש"י,⁵⁸ ודומה שעשה כן מפני הכבוד. * יש הכותב בכתב שאין הוא מורגל אליו, לא רק מפני הכבוד, אלא גם מפני שהקורא הוא זה שמורגל בו. ר' מרדכי גימפל כתב לר' אברהם יצחק הכהן קוק:⁵⁹ "התשובה אשר כתבתי בכתב רש"י היא להגאון הצדיק רח"ח מדיני שיחיה, כי כן בקש אלי בתשובתו אלי שאינו מבין בכתב שלנו, ורק אולי בשנים הללו הסכין להבין המכתבים בלשוננו". לאמור, הואיל ורח"ח מדיני מתקשה בקריאתו של הכתב האשכנזי, לכן ר"מ גימפל שלח לו את המכתב בכתב רש"י, כלומר בכתב ספרדי.⁶⁰ ואכן רבנים נוספים שכתבו לרח"ח מדיני השתדלו לכתוב לו בכתב רש"י, כדי שיוכל לקרוא בנקל את כתיבתם, ולא תמיד היה קל להם לעשות זאת, וכפי שכתב לו ר' נחום פפרמן מרוינסק:⁶¹ "יש לי פה מקום להאריך אבל ידי תששו מאד מחמת שלא הורגלתי בכתב זה ואשבות פה". המעניין הוא, שרח"ח מדיני עצמו כתב שהוא מורגל רק בכתב פרענקין,⁶² ואילו את כתב רש"י הוא למד מאוחר יותר:⁶³

57 ראה דוגמאות נוספות לאותו עיקרון בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 29-31.

58 רש"י ערנרייך, אגרות לחם שלמה, ברוקלין, תשנ"ד, עמ' תכו.

59 אגרות לראי"ה, מהד' רב"צ שפירא, ירושלים, תש"ן, עמ' טז.

60 ברור שלא כל המשיבים הקפידו על כך. זאת אנו למדים מדברי ר' יעקב עמדין בתשובתו לר' יעקב בשן, בספר לוח ארש, חלק א, אלטונא, תקכ"ט, דף פט סע"ב; מהד' ר' דוד יצחקי, תשס"א, דף קעה ע"ב: "ועל ארבעה הלא אשיבנו בשכבר לפני שנים שנים, כמענה ארוך ורחב הנזכר לעיל, רק אני חושב שלא היה יכול לקרותו להיותו כתב אשכנזי, ואם היה לבו פונה לצוות להעתיקו לו אל כתיבה ספרדית, אזי לא היה צריך לשאול דעתי עתה".

61 שדי חמד, פאת השדה, כללים, מערכת א, סוף אות נט. וכן אתה מוצא במכתבים של רבנים נוספים אליו: שדי חמד, מערכת חמץ ומצה, סי' ד, מהד' קהת, ברוקלין, תש"י, דף א' קיח ע"ב, ד"ה ומ"ש להקל: "קצרותי באיזה דברים מפני שקשה עלי לכתוב בכתב רש"י שאיני רגיל בו". שם, מערכת חתן וכלה, אות א, דף א' רלז ע"ד, ד"ה חזר הרב: "קשה עלי מאד הטורח לכתוב באותיות רש"י". שם, אסיפת דינים, מערכת ברכות סי' אבג, ד"ה וידידי הרב, דף א' תשמג ע"ב: "ומפני שקשה עלי לכתוב בכתב רש"י לא אוכל להאריך".

62 כתב משיטא ספרדי כפי שהגדירו רח"ח מדיני, כמובא לקמן ליד הערה 74.

63 כך כתב לר' משה נחום ירושלימסקי. המכתב נדפס בספרו של רמ"נ ירושלימסקי, כליל תפארת (בתוך מנחת משה), ירושלים, תשס"ו, סי' לג, עמ' שסז.

והן כי כתב רש"י קשה עלי כי לא נסיתי בו, רק בבואי לעיר הזו על צד ההכרח לכתוב לרבני האשכנזים יצ"ו, כי אני רגיל לכתוב בכתב פרענקין הוא הכתב אשר למדתי מנעורי בעיר מולדתי ציון היא עיהק"ו ירושלים תוב"ב וכו' אני כותב קונטרסים שלי ולרבני הפרענקין שבערי תוגרמה, על כן בקשתי מהמלמדים דפה לעזרני.

ר' יעקב חי זריהן שהיה אב"ד טבריה כתב לר' אהרן פישר: ⁶⁴ "ישתדל לכתוב רש"י כי קשה עלי בכל פעם למצא מי שיקרא לי ואותיות מחכימות".

וכן מצאנו לאידך גיסא. ר' שלמה מאזוז שהיה רב בג'רבא נתבקש לכתוב בכתיבה שאינו מורגל אליה, וכך כתב לו ר' פתחיה יוסף שטרואיס מקשאנוב: ⁶⁵

מכתבך הנעים קבלתי לנכון במועדו... באתי בזה לבקשו עוד הפעם שישמור הבטחתו, האף אמנם כי קשה עלי להעמיס ולהטריח כבוד תורתו לכתוב בכתב אשורית כאשר כת"ה ⁶⁶ בעצמו כותב, אולם כי פה בעיר קשאנוב הלומדים חשקה מאד נפשם כצמא למים לשמוע תורת ד' ממרחקים ה"ה ⁶⁷ חידושי תורתו המתוקים לכן אחלה מכת"ה למלאות בקשתנו.

עם זאת, מצאנו חכמים מבני אשכנז שכתבו לעתים גם בכתיבה ספרדית. ר' עקיבא איגר כתב הגהות על ספרים שונים, וחלק מהגהות אלו כתב בכתב רש"י, ולא נתברר טעמו בזה. ⁶⁸ כך גם מצאנו לר' מנשה מאיליא שכתב חיבור בשם פירוקא לתקנתא הנמצא עדיין בכתב יד, ור' רוד קמינצקי כתב עליו כך: ⁶⁹ "כנראה שכולו עצם כתב ידו, אלא שהחיבור עצמו, פירוקא לתקנתא, כתב באותיות כתב רש"י. לא ידוע למה שינה כאן לכתוב באותיות כתב רש"י, בכל זאת מסתבר שהוא אוטוגרף מתוך המחיקות והתיקונים".

על ר' נפתלי שוורץ בנו של ר' אריה יהודה הכהן שוורץ בעל קול אריה, מסופר: ⁷⁰ "מה נכבד היה בעיניו ספרי גאוני ספרד כמו מהגאון ר' חיים פאלאגי ס"ט מאזמיר זל"ה

64 ר' שלמה פישר, נרות שלמה, ירושלים, ת"ש, עמ' ו, אות ב.

65 ר' שלמה מאזוז, חשק שלמה, ח"ב, נתיבות, תשס"ו, מכתבים מלפני השואה, עמ' קלב (מניין שני).

66 כבוד תורתו הרם.

67 הלא הם.

68 רי"ה שטרסר-רא"ה פרל, מאורן של ישראל, ברוקלין, תש"ן, חלק שני, עמ' רט: "אגב כדאי לציין בזה מה שסיפר אחד מנכדי רבינו, שבשו"ע יו"ד עם הגהות מרבינו זצ"ל, כתובים כולם בכתב רש"י". בכתב העת תכונה, ירושלים, ה (שבט תש"א), נתפרסמו הגהות ר"ע איגר על שו"ת פני משה, ובעמ' נ כתב המהדיר בהערה: "ההגהות כתובות בכתב ידו של הגרע"א, הערות א-ב-ג בכתב רש"י והערות ד-ה-ו בכתב אשכנזי". הגהותיו על ספר פרי מגדים נדפסו בכתב העת הדרום, לז (ניסן, תשל"ג), ובעמ' 255-256 כתב ר"א הורוביץ: "ההגהות נכתבו בשני סוגי כתיבה מהן בכתיבת רש"י ומהן בכתב אשכנזי ואין ספק שמתחת יד אחת יצאו כי החתימה עקיבא מופיעה חחת שני הסוגים הללו, וכן הדבר בהגהותיו לספר פני משה".

69 'ספר פירוקא לתקנתא', ישורון, כ (תשס"ח), עמ' תתא.

70 רד"ב שפיצר, תולדות קול אריה, ברוקלין, תשכ"ג, חלק נפתלי שבע רצון, סי' ו, אות ה, בהערה.

ומשפחתו הרמה, וכמה שנים היה עומד עמהם בחליפות מכתבים (ובאותיות רש"י כי היה אומן נפלא בזה וספרא רבה)."

ביחס לר"נ שוורץ שמענו כי כתב באותיות רש"י כדי שיוכל לעמוד בקשרי מכתבים עם חכמי הספרדים, שלא הכירו היטב את הכתב האשכנזי. אבל שאר החכמים שהוזכרו כאן, שכתבו לעתים באותיות רש"י, לא נתברר מדוע עשו כן. *

(ד) המרת כתב יד המחבר בכתב אחר לצורך הדפסה, וטעויות עקב קשיי קריאה

נביא עתה מספר דוגמאות של קשיים שהתעוררו משום שיש אנשים המתקשים בקריאה של כתב שלא הורגלו לו.

ר' אליהו לואנץ הביא לדפוס את ספר שערי דורא, בזל, שנ"ט. הוא הוסיף עליו את חיבורו של מהרש"ל וקרא לו בשם מכונות, ובהקדמתו הסביר מה טעם קרא לו בשם זה. באותה הקדמה הוא גם כתב על חלקו בהכנת כתב היד לדפוס: "היא המנחה אשר הובאת ומידי נערכה, לא מצד החיבור רק מצד המלאכה מלאכת ההעתק, מכתב אשכנזי לכתב לועז שיבינהו בעלי הדפוס". לאמור, מהרש"ל שישב בפולין, כתב את חיבורו בכתיבה של בני אשכנז, שהמדפיס לא הכירה. לכן היה על ר' אליהו להעתיקו מחדש לכתיבה שתהיה מוכרת למדפיס, ולפי דבריו הוא העתיק את החיבור לכתיבה של בני איטליה.⁷¹

ר' יוסף חזן מחכמי איזמיר הדפיס בחייו רק את ספר דרשותיו, עין יוסף, איזמיר, ת"מ, והשאיר אחריו כתבים רבים שלא נדפסו. חידושו על בבא מציעא, בשם עין יהוסף, נדפסו באיזמיר, תצ"ה. ר' דוד נכדו שהגיה את הספר, מספר בהקדמתו עד כמה התאמץ אביו ר' חיים להדפיס את שאר החידושים, וכי לשם כך נדד למרחקים. הוא הדפיס את החידושים על בבא קמא ושבעות כדיהרנפארט וכל המהדורה נשרפה. כמו כן היו מוכנים להדפסה החידושים על בבא מציעא: "ואף גם מסכת מציאה נתנה להכתב יצא עת"ק⁷² מכתב אשכנזי לעלות על רצון מזבח הדפוס". לאמור, כדי להכין את החידושים לדפוס, היה צורך להעתיקם מחדש מכתב ספרדי לכתב אשכנזי כדי שהמדפיסים יוכלו להבין את אשר לפניהם.⁷³

71 בדרך כלל, המלה 'לועזים' מכוונת לבני איטליה הקדומים, טרם שבאו לשם האשכנזים ושאר עדות.

72 הגרשיים מלמדים שלפנינו מליצה על פי הפסוק: יצא עתק מפיהם (שמואל א ב, ג). כאן הכוונה היא להעתקה מכתב לכתב.

73 ספר יפה ענף לר' שמואל יפה אשכנזי, שהוא פירוש על מדרש רבה לרות אסתר ואיכה, פרנקפורט דאודר, תנ"ו, הובא לדפוס על ידי ר' שמעון ב"ר יעקב שהיה שליח צפת. ר' יוסף שמואל מקראקא בהסכמתו להדפסה כתב מעט על השליח וכיצד הגיע לידיו כתב היד, ובין השאר ציין כי השליח העתיק את כתב היד "מכתב ספרדי לכתב אשכנזי". כך גם בספר חידושי הרשב"א לביצה, לבוב, תר"ו, כתב המדפיס כי החידושים היו כתובים ב"כתב ספרדי ובעמל רב וביגיעה רבה העתקתי הספר הזה לכתב שבמדינתנו". ר' דוד מילדולה שהגיה את שו"ת אהל יעקב לר' יעקב ששפורטש, אמשטרדם, תצ"ז, כתב בהקדמתו: "ההעתק כתוב באותיות משונות ובלתי נהוגות במקומות הללו". גם בספר שפת אמת לרמ"ע מפאנו, לובאטשוב, תרנ"ט, מספר המו"ל בהקדמתו כי הספר היה כתוב בכתב ספרדי, וכשהובא לפני האדמו"ר מבעלז והיה חביב עליו מאוד "נתנו להעתיקו על כתב שלנו".

ר' חיים חזקיה מדיני הודיענו אגב אורחא על דרך ההכנה והמסירה לדפוס של ספרו שדי חמד:⁷⁴

הנני להודיע כי בקונטריסי הכתוב בכתב ידי כתב פרענקין (משיטא ספרדית אשר אין מכירים אותה המדפיסים בווארשא, ומפני זה אנכי נותן כל קונטריסי להעתיקם בכתב רש"י ולשלחם לבית הדפוס) היה כתוב עוד בענין זה, ובשגגת המעתיקים הי"ו נשמט הסיום, ולא הרגשתי בזה עד אחר ההדפסה.

נמצאנו למדים, כי בכואנו לדעת מה ראה מדפיס מסויים להדפיס ספר זה או אחר, יש לדעת כי לצורת הכתיבה של המחבר יכולה להיות השפעה על המדפיס. נניח שלמדפיס אין אנשים המיומנים בקריאה של כתב אשכנזי, אזי יש סבירות שהוא יעדיף לא לקבל על עצמו להדפיס ספר הכתוב בכתיבה שכזו.⁷⁵ מדברי רח"ח מדיני שמענו, שספר שדי חמד לא הודפס על פי כתב יד המחבר, אלא על פי העתקה שנעשתה ממנו. לכן, יש אפשרות שתהיינה טעויות בהעתקה זו, במיוחד אם מסיבות שונות לא היה באפשרות המחבר להשגיח על ההעתקה.

יש הסוברים כי קיימות טעויות דפוס שניתן להסבירם על יסוד קשיי הקריאה של פועלי הדפוס, שלא היו בקיאים די הצורך בצורת האותיות שעמדה לפנייהם.⁷⁶ ואכן אנו שומעים מפי מגיה מסויים המתלונן על כך:⁷⁷ "שמלבד היותו) ההעתק כתוב באותיות משונות ובלתי נהוגות במקומות הללו, היה כולו מוטעה ומשובש".⁷⁸ שמענו כן גם מפי מחבר המתאונן על כך:⁷⁹ "גם שחיבורי היה כתוב בכתב אשכנזי אשר לא הורגלו בו העושים במלאכה במדינת פולין, ולזאת נזדקרו כמה טעויות בחיבורי".

74 שדי חמד, מערכת ל, אות קמא, ד"ה ועל חקירת הרב. יש להוסיף על כך את שכתב בצוואתו, פרק הנהגת בני ביתי הע"י, אות ד, ד"ה ובאלו: "...ובאלו הקונטריסים (הערות) יש שנעתקו פעם אחת בלבד והם אותם שיש בתוכם כתוב בכתב ידי (כתב פרענקין) ואלו לא יוצלחו להדפיסם כי אין מכירים בווארשא בכתב זה... וכן בקונטריסים שהם בכתב ידי (כתב פרענקין) אם נמצא כתוב עליהם תיבות מוכן להדפיסו צריך ליתנם להעתיק בכתב רש"י ולהגיהם וידפסו גם הם בעזה"י".

75 א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 36, כתב על הפעילות של המדפיס אברהם פראנקו, ואלו דבריו: "משנתחזק בית דפוסו של אברהם פראנקו על ידי פועלים מסדרים ומגיהים מפליטי גזירות ת"ח ת"ט שבפולין, יכול היה להדפיס בשנים ההן גם כמה חיבורים של מחברים אשכנזים כגון". והוא מונה שם מספר ספרים מסוג זה.

76 ראה ר' מאיר מזוז (נאמ"ן), ארים נסים על יבמות, בני ברק, תשס"ח, עמ' 26, שנתן שחי דוגמאות לשיבושים שלדעתו אירעו מקריאה שאינה נכונה של המדפיס.

77 כך המגיה ר' דוד מילדולה שהגיה את שו"ת אהל יעקב לר"י שפורטש, אמשטרדם, תצ"ז.

78 בראש דבריו כתב ר' דוד על המחבר: "לא נסתייע לו מילתא להוציאם לאור העולם ע"י הדפוס לזכות את הרבים מחמת שהכתיבה היתה מחוסר הבנה במקומות הללו חציה כתובה עברית וחציה אשדודית", אולי גם כאן כוונתו שהכתיבה אינה תמיד בכתב המקובל כאן, או שמא כוונתו שהיתה כתובה בשפה זרה.

79 ר' יקותיאל זאב ב"ר יוסף יוזל, עמק המלך, לבוב, תקס"ח, גירושין ספ"ב, דף לב ע"ב (כאן מתחיל מניין דפים חדש).

נצרך לכאן את שכתב ר' שלמה שלם אב"ד של קהילת הספרדים באמשטרדם, בהסכמתו לספר אהבת חסד:⁸⁰ "ואף כי לא יכולתי לקרות בחבורו הטהור מפני כתב הנשתוו⁸¹ בכתב אשכנזי, מ"מ אוקי גברא רבא אחזקתיה, ובפרט כי סמך את ידיו עליו סמיכה בכל כחו... כמוהר"ר מגן שאול נר"ו".⁸² לאמור, ר' שלמה מודה שאין הוא יכול לקרוא את הספר אהבת חסד הכתוב בכתב המחבר וכוונתו לכתיבה אשכנזית. אמנם למרות שלא קראהו הוא נותן לו את הסכמתו, משום שהוא מכיר אישית את המחבר, וגם משום שהמחבר קיבל את הסכמת ר' שאול אב"ד הקהילה האשכנזית.

(ה) חשיבותו של הכתב המרובע

נוכחנו לראות כי בתקופת כתבי היד התפתחו צורות שונות של כתב שאינו מרובע, ועמדנו על הסיבות לכך. ברור שאת ספרי התורה המשיכו לכתוב בכתב אשורי על פי ההלכה. השאלה היא מה ביחס לכתיבה של ספרי מקרא ותלמוד. לא שמענו שיש חובה הלכתית לכותבם דווקא בכתב אשורי, או בכתב מרובע.⁸³ הרי דברי ר' יצחק דוראן בעניין זה.⁸⁴ בהקדמה לספרו מעשה אפד, הוא מנה דרכים המועילים לזכרון, ובין השאר כתב כך:⁸⁵

שיהיה העיון במקרא ובגמרא בספר כתוב בכתב אשורי המאושר באותיותיו, והוא שבו נתנה התורה האלהית על דעת רבנו הקדוש (סנהדרין כג ע"א) והוא האמת... והכתב הזה הוא אשר קראו אותו ההמון כתיבה מרובעת, כי הכתב הזה להדרו ויופיו ישאר רשומו בחוש המשותף והדמיון, ויהי מפני זה מה שיחקהו שמור בלבבות והכח הזוכר, ומפני זה היה ממנהג הקודמים והמתאחרים לכתוב הספרים האלה, רצוני ספרי הפסוק⁸⁶ והגמרות בכתב הזה המפואר, וכבר יחד אותו הבורא בנתינת תורתו. ולא חששו לזולתם מהספרים כי עם טיב השמירה לאלה תקל שמירת מה (שבה) [שב] עליהם מהביאורים. וכבר ושמעתי מרבותי נ"ע כי לכתב הזה המפואר סגולה בהטיב הכח הזוכר, ושהם קבלו זה מהקודמים, וחשבתי שזה מהם הפלגה או גוזמא, אלא שזה נסיתי בעיוני ומצאתי אמתי ושערתי בזה הסבה שכבר קדמה.

לאמור, לדעת ר' יצחק יש סגולה מיוחדת בכתב אשורי שהוא מועיל לזכרון, ולכן כתבו הקודמים את ספרי המקרא וכן את ספרי התלמוד בכתב זה. דומה שלפי דבריו אין הכוונה לכתב אשורי ממש, אלא מסתבר שגם לכתב מרובע יש אותה סגולה. אמנם הפירושים

80 ר' אברהם ויטמונד, אהבת חסד על אבות דר' נתן, אמשטרדם, תקל"ז.

81 על פי עזרא ד, ז.

82 כוונתו לר' שאול מאמשטרדם, אב"ד של קהילת האשכנזים שם.

83 כתב מרובע הוא למעשה כתב אשורי אלא שחסרים בו תגים. כמו כן יש הבדלים קטנים בצורת הכתיבה של מספר אותיות, אבל אין הם משמעותיים מבחינת הצורה הכללית של האותיות.

84 נקרא גם פרופיט דוראן, או האפו"ד, על שם ספרו. נפטר בראשית המאה החמש עשרה בספרד.

85 מעשה אפד, מהד' רי"ט פרידלנדר ור"י הכהן, וויז, תרכ"ה, עמ' 21, הדרך התשיעי.

86 כלומר, הפסק.

שנכתבו על המקרא או על הגמרא לא נכתבו בכתיבה מרובעת, אבל הואיל והם צמודים ("שבא עליהם מהביאורים") לספרי המקרא והתלמוד, הרי שיקל לזכור גם אותם. נמצא כי לפי דבריו יש להעדיף תמיד כתיבה בכתב מרובע, שהרי היא מועילה לזכרון. אכן במקרה שמצמידים ספר הכתוב בכתיבה שאינה מרובעת לספר הכתוב בכתיבה מרובעת, יש מקום להקל. לעת עתה לא מצאנו לו חבר, שיאמר אף הוא כי זו סגולתו של הכתב המרובע.⁸⁷

(ו) התקדשותו של כתב רש"י

כפי שכתבנו לעיל, אות (א), המדפיסים הראשונים השתמשו באותיות רש"י כדי להבדיל בין הטקסט היסודי של הספר, לבין טקסטים נוספים החבורים אליו. לכן בהדפסת התלמוד עם פירוש רש"י ותוספות, הם הדפיסו את מפרשי התלמוד בכתב אחר, הוא כתב רש"י. אלא שבמשך הזמן, גם ספרים שיש בהם אך ורק טקסט אחד, הודפסו אף הם באותיות רש"י, ולא בכתב מרובע. מסתבר אפוא, שאותיות רש"י החליפו את מקומן של האותיות המרובעות, והרוב המכריע של ספרי קודש, הודפס באותיות רש"י. רק בימינו המגמה משתנה, והדפסה באותיות מרובעות גוברת והולכת, וכפי שנראה זאת בהמשך. אין לדעת בבירור מה הסיבה שהמדפיסים בחרו להדפיס באותיות רש"י, וניתן להעלות השערות שונות בעניין. אפשר לומר כי הכינוי "אותיות רש"י" הטעה את הדורות המאוחרים, שחשבו כי אכן רש"י עצמו הוא זה שהמציא אותיות אלו, וכפי שראינו לעיל בדברי ר"ח סופר, ולכן סברו שיש בהן קדושה מסוימת. אבל אפשר לטעון טענה הפוכה. לאמור, דווקא בגלל שאין באותיות רש"י קדושה, לפיכך העדיפו להדפיס בהן כדי למעט בקדושת הספרים.⁸⁸ הרי כך עשו גם בהדפסת שם הוי"ה, ששינו את הצורה הישנה, והתחילו להדפיס בשתי יודי"ן, כדי שלא תחול קדושה על הספרים.⁸⁹ אילו אכן רצו להדפיס ב"אותיות קדושות", היו יכולים להשתמש במרובעות, ומה טעם יעברו לאותיות רש"י? נמצא שהסיבה שהמדפיסים עברו להדפיס באותיות רש"י אינה ברורה. הסבר אפשרי לכך מצאנו בדברי ר"מ אמסעל:⁹⁰

ידוע שצדיקי הדורות הקודמים החמירו שלא להדפיס חיבוריהם אלא בכתב רש"י, ונראה שמלבד טעמים הכמוס שלא ידוע לי, עשו כן מחמת עניוות יתרה שלא החזיקו עצמם לכדאים להשתמש באותיות מרובעות. ואולי דבמרובעות איכא ענין של שרטוט ועי' תוס' סוטה י"ז ע"ב סוד"ה כתבה איגרת ולא ידענא מנלן לכתוב בפירושים פסוקים בלא שרטוט כשמביא לשום פסוק, עכ"ל...

87 אמנם דברי מעשה אפד אלו הובאו על ידי ר' יהודה אריה די מודינא בחיבורו, לב האריה, ויניציאה, שע"ב, שער ראשון, פרק ג, דף ב ע"א; וגם על ידי ר' מאיר היילפרין בספרו, הנוטריקון הסימנים והכנויים, וילנה, תרע"ב, מבוא, עמ' 26, אות ה. אבל הדברים לא באו לידי ביטוי בספרים נוספים.

88 כעין מה שכתבנו לעיל אות (ב), מספר 3.

89 על הגלגולים שעברה צורת הכתיבה של שם הוי"ה לדורותיה, ראה עמודים, כתיבה והעתקה, פרק שנים עשר, בנספח הנקרא על הקיצור: ה'.

90 במאמרו הנוכח לעיל הערה 11, דף 11 ע"א.

הרי לנו למעשה שני הסברים. האחד, המחברים לא רצו להשתמש באותיות מרובעות מחמת ענווה שהיתה בהם. לאמור, הואיל וקדושת האותיות המרובעות גדולה, לא נאה למחבר להשתמש בהן לחיבורו. כמו כן, השימוש בהן עלול להטעות את המעיין, שיחשוב כי לפניו ספר קדוש כדוגמת ספרי המקרא המודפסים באותיות מרובעות.⁹¹

הסבר שני. הדפסה באותיות מרובעות אפשר שדורשת שרטוט, וכפי שכתבו התוספות במסכת סוטה שהביא ר"מ אמסעל, ועוד האריך בזה קצת.⁹² כדי להמנע מהצורך בשרטוט, העדיפו המחברים לכתוב ולהדפיס בכתב רש"י.

אפשר גם לומר כי אותיות אלו נתקדשו במשך הזמן מסיבה אחרת. לאמור, כדי להבדיל בין ספרי קודש לבין ספרים מסוג אחר, הודפסו ספרי קודש בסוג אחר של אותיות, הלא הן אותיות רש"י.

העובדה שרוב ספרי הקודש שנדפסו ברחבי הפזורה היהודית, נדפסו באותיות רש"י, באה לידי ביטוי גם בדברי המלמדים, וגם בדברי המחברים והמדפיסים.

אנו שומעים מלמדים המדגישים בדבריהם שיש לדעת את כתב רש"י. לאמור, כתב רש"י דורש לימוד מיוחד, ועל אף הקושי שיש לצעירים ללמודו, חייבים הם ללמודו כי רוב ספרי הקודש נדפסו בכתב זה. כך לדוגמה כתב ר' גדליה ב"ר אברהם מנחם טייקוס:⁹³ "ויותר טוב שילמדו בדקדוק גמור תורה שבכתב כפשוטה כדי שיבינו היטב טבע לשון הקודש, וילמדו בזה הספר המצות ובה ירגילו בכתב רש"י, וידעו מעצמן לעיין ברש"י רובא דרובא". והוא חזר על דברים אלו במקום נוסף בספרו:⁹⁴ "וכשהוא בא אחר כך אל לימוד הגמרא, רש"י ותוספות וכל המפרשים, והוא כבר בקי ורגיל בכתב רש"י ולשונו", וכו'.

91 יש לדמות זאת במקצת לאשר אירע לרב סעדיה גאון ולספרו הנקרא ספר הגלוי. רס"ג כתב ספר זה כבנוי מפסוקים המוטעמים בטעמים, ועל כך הותקף בידי מתנגדיו, כיצד העז לחבר ספר במתכונת ספרי הנבואה. ראה אברהם אליהו הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת חמישית, פטרבורג, תרנ"ב, עמ' קלח.

92 ר"מ אמסעל נגע כאן בשאלה שעוד אחרונים עסקו בה. לאמור, אם הדפסה של פסוקים באותיות מרובעות מחייבת שרטוט. אכן, כבר הראשונים עסקו בשאלה זו, הנובעת מהאמור בגיטין ו ע"ב, והיו שסברו שהלכה זו נוהגת בכל צורה של כתב, כמו שציינתי בעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 73-74, ושם הבאתי גם את תשובותיהם. אף אם נאמר שאותיות מרובעות נחשבות ככתב אשורי, הרי שהרבה אחרונים סבורים שבהדפסה אין צורך בשרטוט, ראה שו"ת ר' משה פרוכניציאלו, מהד' ר' אברהם יוסף יאני, ירושלים, תשמ"ט, סי' עג; ר' נתן גשטטנר, נתן פרוי על גיטין, בני ברק, תשמ"ז, ו ע"ב ד"ה ויש לעיין (דפי הספר דף ל ע"ב); ר' מנחם וינברג, קונטרס יקרא דאורייתא, מפסקיו של ר' נסים קרליץ, בני ברק, תשמ"ז, עמ' נה. בנושא השרטוט בסת"ם נכתב ספר שלם ע"י ר' משה נתנאל שווי בשם חובת השרטוט, ירושלים, תשס"ח, אבל הוא לא קבע מקום מיוחד לשאלת הדפוס, והזכיר זאת בדרך אגב בעמ' קמב הערה ו, וראה גם עמ' רסא, עיונים ד.

93 בספרו תורת קטן, אמסטרדם, תקכ"ה, בחלק הראשון של הספר הנקרא אלה המצות, בהקדמה, דפיס ג ע"ב-ד ע"א.

94 דף פד ע"א. הדברים נכתבו בשפה יהודית-אשכנזית, והתרגום נעשה ע"י ר"ש אסף בספרו מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהד' ש' גליק, ניו יורק וירושלים, תשמ"ב, ח"א, עמ' 580.

ר' חנניה אלחנן חי הכהן, היה מלמד בעיר מולדתו רג'יו שבאיטליה. חיבר ספרי לימוד בעברית ובאיטלקית, והקים בית ספר בעירו. בשנת תקפ"ה הוזמן לפירנצה לשמש במשרת רב ואב בית דין. כך כתב באחד מספריו:⁹⁵

והנה זה כמו חמש שנים שחברתי בחפזון והדפסתי ספר קטן מהלכה פסוקה... ושם אמרתי דאולי במהדורא בתרא הנני אוסיף תוספות על הספר ההוא... ולכן עתה באתי והוספתיהו מכמה לימודים, וצויתי להדפיס הנוסף בכתב רש"י להרגיל הילד בשנה שניה לחזור על הראשונות, ולהוסיף עליו כפי כחו, ולהרגילו לקרות גם בכתב רש"י.

גם מפי המחברים והמדפיסים אנו שומעים על חשיבות כתב רש"י, אם כי בתקופה מאוד מאוחרת.

כך לדוגמה מסופר על ר' חיים אלעזר שפירא, האדמו"ר ממונקאטש:⁹⁶

הגאון הקדוש דמונקאטש זלה"ה מנע עצמו מלתת ספריו בדפוס בעת שלא היה בנמצא רק אותיות מרובעות, והיו חסרים אותיות רש"י, כי אמר על דרך שכתב רש"י [דברים טז, כב] זי"ע על מצבה, אעפ"י שהיתה אהובה בימי האבות עכשיו שעשאוה חוק לעבודה זרה שנאה, כמו"כ אף שמצינו שלפני כמה מאות שנים הדפיסו באותיות מרובעות ספרי קודש מגאוני עולם, עכשיו שעשאוה החדשים⁹⁷ לחק דווקא להדפיס עם אותיות אלו, יש למנוע מזה.⁹⁸

גם ר' יוסף גרינוולד, האדמו"ר מפאפא, ייחס חשיבות להדפסה באותיות רש"י, אם כי ברמה פחותה מזו של האדמו"ר ממונקאטש. כך מסופר עליו:⁹⁹

באגרת פרטית נוספת שכתב בחורף תש"ז ביקש רבינו זי"ע מתלמידו הנזכר שיואיל לברר אצל מדפיסים בעיר פאריז אם יוכלו להדפיס באותיות רש"י את ספר שו"ת "משפטיך ליעקב", וכן את הספר "ויגד יעקב" על התורה.¹⁰⁰ הוא מציין ש"אם אינו בנמצא להדפיס באותיות רש"י יכול להיות באותיות מרובעות ששכיח יותר שם (ע"י הדפסת העתונים), אבל לכתחילה תחפש מי שיוכל להדפיס באותיות רש"י".

95 חנוך לנער, פירנצי, תקפ"ו, עמ' ב. ראה מקורות (לעיל הערה 94), עמ' 237-238. וחזר על כך בספר נוסף, ראה מקורות, שם, עמ' 239.

96 ר' יצחק ווייס, אלף כתב, ח"ב, בני ברק, תשנ"ז, סי' תרסח.

97 נראה שכוונתו למשכילים, ראה לקמן ליד הערות 174, 175.

98 יש לצרף לכאן את האמור במכתבו של האדמו"ר הנדפס בראש שו"ת בני ציון לר' דוד שפירא, ח"ב, ניו יורק, תשט"ז: "ויהיה נדפס [הכוונה לספרו של האדמו"ר חידושים והגהות על הירושלמי, שהוא רצה להדפיסו בראשונה והתעניין בעלות ההדפסה] באותיות רש"י ממוצעים (בין הגדולים) ורק הד"ה (לפעמים שורה א') מלשון הירושלמי באותיות מרובעות". תודה לר"ב דבליצקי שהראני מקור זה.

99 א' סורסקי, ויחי יוסף, ח"ב, ירושלים, תשנ"ו, עמ' לז.

100 שני ספרים אלו חוברו על ידי אביו של ר' יוסף גרינוולד, כותב האיגרת, והוא: ר' יעקב יחזקיה גרינוולד.

ר' משה דוב וולנר פסק בתשובותיו:¹⁰¹ "חידושי תורה ג"כ אין להדפיס רק¹⁰² בכתב רש"י".

ר' מאיר אמסעל נשאל בדבר ספר קודש, הוא ספר דרך פיקודיך לר' צבי אליצ'ך מדינוב, שנדפס בכתב רש"י, ועתה מדפיס מסויים רוצה להדפיסו מחדש ובאותיות מרובעות, אם אותו מדפיס רשאי לעשות כן. וזו תשובתו:¹⁰³

ואע"פ שלפי האמור לעיל, העלאת איזה חיבור מאותיות רש"י לאותיות מרובעות ודאי דהוה העלאה במדרגה, מיהו אין שום היתר לשנות מרצונם של המחברים הקדושים שהדפיסו חיבוריהם בחייהם והקפידו להדפיס דוקא בכתב רש"י, והלכך המדפיס את סה"ק¹⁰⁴ דרך פיקודיך במרובעות, עולה גדולה עשה בעמיו, וכפרט שידוע שהמתחדשים במדינת ישראל משתדלים לבטל כתב רש"י ולהחליף הכל לכתב מרובע, והגידולים מבתי ספר החפשים אינם מלמדים אותם מלכתחילה מהו כתב רש"י.

ולא עוד אלא דחזינן שספרי הראשונים ז"ל שבדפוס הראשון נדפסו במרובעות ובמשך הדורות החליפון בכתב רש"י, אבל לא איפכא, דנ"ל שבכל הדורות המריצו גדוליהם את המדפיסים ספרים ישנים מחדש לשנות המרובעות לרש"י.

נ"ל שלא אפריזו על המדה באמרי שמאז הדפוס עם כתב רש"י כמעט תשעים אחוז מספרי מחברי וגדולי ישראל נדפסו בכתב רש"י... הא קמן דהידרו להדפיס בכתב רש"י ולא במרובעות.

גם אני בתחלת הוציאי לאור את המאור, חפצתי להדפיסו בכתב רש"י אלא שהמדפיס לא היו לו אלא מרובעות וכיון דדש דש, אף אחרי שנמצא לו אותיות רש"י, וסוף כל סוף הרי כמה גדולים לא הקפידו בזה. ולא עוד אלא אף על עתונים שתכנם דברי חולין וגדולי הדור הסכימו להוציאם לאור, ולדוגמא הטאגבלאט בורשא של אגודת ישראל וכדומה, ונדפסו במרובעות ולא ערערו על זה כלל, מיהו ברור שאלו הגדולים שהקפידו על אותיות רש"י בחיבוריהם הקדושים אין שום היתר לשנות מרצונם, וכל המשנה ידיו על התחתונה.

ר' אברהם לויפער הוציא לאור מחדש כמה ספרי חסידות בהוצאה מפוארת עם מראי מקומות. הרי לנו מה שכתב בהקדמתו בעניין אותיות הדפוס:¹⁰⁵

בחרנו להדפיס את הספרים באותיות רש"י, שלא לשנות מדור שלפנינו ושלפנים שנדפסו כל ספרי חסידות וגם שאר ספרי ראשונים ואחרונים באותיות רש"י.

101 שאילת חמדת צבי, ח"ב, אשקלון, תשל"ד, סי' טו, סוף אות טז. וראה לעיל ליד הערה 36, שם הבאנו עוד קטע מתשובה זו הקשור לכאן.

102 כלומר, אלא.

103 במאמרו הנזכר לעיל הערה 11, דף 12 ע"א.

104 ספר הקדוש.

105 כך כתב בהקדמתו לספרו של ר' קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין, מאור ושמש, ניו יורק, תשס"ט, בהקדמת המו"ל, עמ' טז, אות ה. כן כתב גם בהקדמתו לדגל מחנה אפרים, ניו יורק, תש"ע.

ודכירנא דבשעה שזכינו להוציא לאור בשנת תשמ"ג לפ"ק ספרי אוהל תורה לק"ז הגה"צ דומ"ץ¹⁰⁶ דזיקוב זצ"ל, אז נתעוררתי מכמה זקנים חסידים ואנשי מעשה שאדפיס את הספר באותיות רש"י דייקא, כמו שנדפסו ספרי קודש דור אחר דור. וראוי לציין בזה מה שכתב בספר אלף כתב¹⁰⁷ ...

על ר' דב בעריש וידנפלד מטשעבין מסופר, שתלמיד חכם שעמד להדפיס ספר שזה עתה סיים לכתבו, פנה לרד"ב ושאלו אם להדפיסו בכתב רש"י או באותיות רגילות. הוא ענה לו שאף שאין בזה נפקותא גדולה, בכל זאת נראה שכתב רש"י עדיף. והוסיף: "עדיין לא ראיתי עיתון בכתב רש"י".¹⁰⁸

*
(ז) לאדינו וכתב רש"י

תופעה מעניינת היא הקשר שנוצר בין הלאדינו לכתב רש"י, כפי שכותבת א' שורצולד:¹⁰⁹

במשך דורות נכתבו כתבי הקודש באותיות עבריות מרובעות ובניקוד, וכך נהגו גם בתרגומי הלאדינו. השימוש בכתב הזה אכן נמשך גם אחרי גירוש ספרד, ורוב התרגומים נכתבו כך. הכתיבים באותיות רש"י בתרגומי הלאדינו נמצאו רק בקהילות היהודים הספרדים ברחבי האימפריה העותמאנית, ורק מן המאה השמונה עשרה ואילך.¹¹⁰ תפוצתו הרבה של 'מעם לועז' מאת ר' יעקב כולי וממשיכיו, שהחלה להתפרסם ב-1730 בכתב רש"י בקרב היהודים, הביאה למעבר מן הכתיב המנוקד לכתב רש"י הפופולארי גם בתרגומים ללאדינו.¹¹¹

אכן כך אירע בהדפסת תנ"ך עם תרגום ללאדינו ופירוש רש"י, קושטא, תצ"ט-תק"ד. התרגום ללאדינו נכתב בספר בראשית באותיות מרובעות ובניקוד מלא, אבל ביתר הספרים נדפס התרגום ללאדינו באותיות רש"י. המדפיס מספר בהקדמתו לספר שמות:¹¹²

היות וראינו שהלאדינו של החומש בהיותו מנוקד לא מצא חן בעיני רוב הקהל, והם בקשו ממני שנשתמש באותיות של מעם לועז, כי רובם כבר התרגלו לקרוא באותיות אלו, אמלא אחרי בקשתם.

106 לקדושת זקני הגאון הצדיק דיין ומורה צדק.

107 כאן הביא בקיצור את שהבאנו לעיל ליד הערה 96.

108 ר' חיים שלמה רוזנטל, שר התורה, ירושלים, תשס"ט, עמ' 381. תודתי לר"ב דבליצקי על מקור זה. יא. אקמן א.ע.א. [2]

109 א' שורצולד (רודריגו), 'בחינה חדשה של מקור תרגומי הלאדינו ומסירתם', בתוך: קול ליעקב, אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן טולילה (עורכים: ד' סיון, פי"ה קורטצ'וק), באר שבע, תשס"ג, עמ' 362. דבריה מבוססים על מאמרו של מ' לזר, 'תרגומי המקרא בלאדינו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' שלז-שעה, ובעיקר על ראשיתו של המאמר, ששם ניתנה סקירה על התרגומים שבכתב יד ובדפוסים.

110 כך עולה גם בספרה תרגומי הלאדינו לפרקי אבות (עדה ולשון יג), ירושלים, תשמ"ט, עמ' 38-39; וכן עולה מדפוס הגדות של פסח שיש בהן תרגום ללאדינו, ראה א' שורצולד, מילון ההגדות של פסח בלאדינו (עדה ולשון כז), ירושלים, תשס"ח, עמ' 17 וכפי שהבהירה לי את הכתוב שם במכתבה אלי.

111 אבל ראה א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 140 מס' 229, עמ' 175 מס' 324.

112 דבריו נכתבו בלאדינו, ואני העתקתי את התרגום על פי מ' לזר (לעיל הערה 109), עמ' שנו.

מ' לזר הסביר את ההגיון שבדרישה זו: ¹¹³ "קוראים לא אבו להזדקק לאותיות מרובעות מנוקדות, ייתכן בגלל שהניקוד מפריע לקריאה, והן התפוצה הגדולה של ספר 'מעם לועז', הרגילה אותם לאותיות רש"י". ספר 'מעם לועז', הוא הפירוש-הליקוט בלאדינו לספר בראשית ולספר שמות שכתב ר' יעקב כולי, ונדפס באותיות רש"י, על ידי אותו מדפיס בקושטא, שנת ת"צ-תצ"ג. ¹¹⁴ אפשר שאכן היתה השפעה להדפסה של 'מעם לועז' על המעבר לאותיות רש"י, אבל דומה בעיני שהיה כאן גם שיקול כלכלי, ולזר רמז אליו. הנה בשנת שמ"ח נדפס בויניציאה ספר חשק שלמה למחבר שאינו ידוע. בספר זה מתורגמות ללאדינו מלים קשות מן המקרא לפי הסדר. גדליה קורדואירו שהביא את הספר לדפוס כתב בהקדמתו: ¹¹⁵

ויידע הקורא שהמילה (העברית) של הפסוק היתה מודפסת באות אשורית כפי שנהגו להדפיס, ותרגומה (הלאדינו) נדפס היה באותיות פרובנצאל אותן מכנה ההמון אותיות רש"י. ¹¹⁶ והדבר נשא חן בעינינו שלא לנקד (את התרגום) כדי לחסוך בהוצאות, כי כל אדם המסוגל לקרוא אגרת הנשלחת אליו בעניני עסקיו, יוכל גם לקרוא בספרנו ללא כל קושי, מה גם שהפסוק יביאנו אל הכוונה.

אנו למדים מדבריו כי הסיבה להדפסת לאדינו בכתב רש"י היא כלכלית. לאמור, את כתב רש"י אין צורך לנקד, ¹¹⁷ ובכך יש חסכון ניכר בהוצאות ההדפסה. אלא שנימוק זה תלוי בנימוק נוסף והוא, שכל אדם מסוגל לקרוא את כתב רש"י. ואכן גדליה כתב במפורש שכל אדם מסוגל לקרוא איגרות הנשלחות אליו בעניני עסקים. סביר שאת האיגרות הללו כתבו בלאדינו, היא השפה המדוברת, ונמצא כי כתב רש"י שימש לכתיבת לאדינו בין לדברי קודש, בין לדברי חול. לאמור, הספרדים הורגלו מאז ומתמיד לכתוב ולקרוא בכתב רש"י, שהרי כפי שכתבנו בראשית הפרק, כתב רש"י הוא למעשה כתב של בני ספרד. על כן בהדפסה של דברי לאדינו יודע המדפיס, שהוא יכול לשנות את אותיות הדפוס המרובעות לאותיות רש"י, והדבר לא ישפיע על קהל הקוראים.

ואכן טקסטים בלאדינו, שאינם קשורים לעבודת ה', נדפסו באותיות רש"י טרם הדפסת 'מעם לועז' בבילודיר הסמוכה לקושטא, ומאוחר יותר בקושטא. ¹¹⁸

על הדפסת דברי חול בלאדינו באותיות רש"י בשאלוניקי, אנו שומעים במקור הבא: ¹¹⁹

113 ש.ס.

114 מאוחר יותר הושלם החיבור על ידי חכמים אחרים ונדפס על שאר החומשים, ואין זה ענייננו כאן.

115 לזר ש.ס, עמ' שנג. דברי גדליה נכתבו בלאדינו, והתרגום על פי לזר. בעמ' שנב נמצא צילום של עמוד מהספר.

116 ראה לעיל הערה 10.

117 לזר הנ"ל (הערה 109), עמ' שמט-שנ, ציין לכתב יד של תרגום לאדינו של נביאים ראשונים, שנכתב בקושטא שנת ש"מ. התרגום נכתב בכתב רש"י ללא ניקוד.

118 ליברו אינטיטולאדו יחוס הצדיקים, בילודיר, שנה"א (א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 140, מס' 229. מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 308531); ליטראש רי רבי עקיבא, קושטא, תפ"ט (יערי, עמ' 175, מס' 324. מס' מערכת 189187).

כדאי לציין שכל טקסט בלאדינו בכלל היו מדפיסים באותיות רש"י משום קדושתן של האותיות 'המרובעות', אך לעתים הודפסו טקסטים דתיים עברית ותרגום לאדינו בצידם. כגון: חוברות פרקי אבות, קינות לתשעה באב, וביחוד הגדה של פסח באופן יוצא מהכלל, גם בתרגום הלאדינו באותיות מרובעות ומנוקדות, לבל יטעה הקורא במיבטא.¹²⁰

דומה שאי אפשר לקבל שהסיבה להדפסת דברי חול בלאדינו באותיות רש"י היא מפני קדושתן של האותיות המרובעות, שהרי כפי שראינו גם דברי קודש בלאדינו הודפסו באותיות רש"י. אלא כפי שאמרנו לעיל, כתב זה היה נהיר לבני ספרד. מכל מקום גם במקומות אחרים אנו מוצאים שטקסטים הכתובים לאדינו, ולא דווקא דברי קודש, נדפסו בכתב רש"י. כך לדוגמה עתונים רבים שנכתבו בלאדינו, נדפסו באותיות רש"י.¹²¹ דומה אפוא כי הספרדים מצאו לנכון להשתמש באותיות רש"י באופן שונה מהאשכנזים, ולפחות חלק השתמש בהם גם לצורכי חול.¹²²

(ח) אותיות צאינה וראינה (צו"ר)

כחמשים שנה לאחר המצאת הדפוס, אנו מוצאים בספרים שנדפסו במרכז אירופה סוג מיוחד של אותיות רש"י. כך כתב א"מ הברמן:¹²³

- 119 ב' עוזיאל, 'הגדת סלוניקי', ידע עם, כרך טז, מס' 39-40 (תשל"ג), עמ' 64.
- 120 כך כתב מ' מולכו במאמרו 'ספרים ביהודית-ספרדית שנדפסו בשאלוניקי', בתוך: שאלוניקי, עיר ואם בישראל, ירושלים-תל אביב, תשכ"ז, עמ' 99, הערה 2: "הספרים השתמשו באותיות רש"י להדפסת ספרי חול וכתבי עת ביהודית ספרדית".
- 121 ראה מ"ד גאון, העתונות בלאדינו, ירושלים, תשכ"ה. גאון מנה כ-300 עתונים, וציין ליד כל עתון גם את סוג האותיות. לא עברתי על כל הרשימה, אבל כדי לקבל מושג על התפוצה של אותיות רש"י, הרי שמתוך 20 העתונים הראשונים ברשימה, 8 מהם נדפסו באותיות רש"י. אעיר שיש מקרים שגאון לא ראה את העתון עצמו, ולכן לא רשם את סוג האותיות. לדוגמה, במספר 219 לא רשם את סוג האותיות, ועל פי י' קובו, יהודי רוסצ'וק, בולגריה בין מזרח למערב, קבוץ דליה, 2002, עמ' 145, הוא נדפס באותיות רש"י. ראה גם י' בצלאל, נולדתם ציונים, ירושלים, תשס"ח, עמ' 248, הערה 44: "עיתוני הספרדים והמזרחיים חלק מהם נדפסו בכתב רש"י" (בהם רוב העיתונים בספרדית יהודית, או זו שבערבית יהודית בהודו) וחלק אחר באותיות מרובעות (כגון זו בערבית יהודית בתוניסיה או בתאית יהודית)... והיו עיתונים 'אשכנזיים' (המגיד, הלבנון ועוד) שחלקים מהם הודפסו בכתב רש"י". יש לדעת שהסיבה להדפסה בכתב רש"י של אותם חלקים היא, מפני שנדפסו בהם חידושי תורה וכדומה. אוסיף עוד, שהמדובר כאן בשלהי המאה התשע עשרה.
- 122 בצלאל, נולדתם ציונים (לעיל הערה 121), כתב בעמ' 248-249, שבקרב הספרדים בארץ בראשית המאה ועשרים נהגו חלק מהמשכילים הצעירים לכתוב בכתב רש"י, וחלק בכתב המקובל כיום, וראה שם גם בהערה 45, שכתב דוגמאות לכך. אוסיף שהספר מילון ארמי עברי לתלמוד בבלי, ירושלים, תשל"ל, לר' עזרא ציון מלמד, הוא צילום של כתב יד המחבר. הספר כחוב בכתב רש"י, ושמעתי מפיו כי עשה כן מפני שכך היה רגיל לכתוב (מוצאו היה מפרס), וגם מפני שחסך בכך את עבודת ההגהה. כן נהג גם במילון ארמי עברי לתרגום אונקלוס שנדפס בירושלים, תשל"א.
- 123 א"מ הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 130.

הכומר המלומד פאוילוש באגיוש ייסד באיזני [גרמניה] בית דפוס עברי והדפיס במשך שנות 1541-1542 כמה ספרים בעברית, בלאטינית (תרגומים מעברית וספרי לימוד) וביהודית-אשכנזית. הוא יצק אותיות חדשות, הן אותיות מרובעות והן אותיות קורסיוויות מיוחדות ליהודית-אשכנזית, הידועות בשם "אותיות ווייבר-טייטש",¹²⁴ או "אותיות צאינה וראינה" (צו"ר), על שם הספר העממי המפורסם "צאינה וראינה" לרבי יעקב ב"ר יצחק מיאנווא, שנדפס באותיות אלה וזכה לפרסום רב. לשם הדפסת הספרים העבריים ולשם עזרה בלימודים עבריים הוא הזמין את המדקדק אליהו בחור לאיזני וישב בביתו. בבית דפוס זה נדפס ה"בבא בוך" בשנת ש"א-1541, והוא כנראה הספר הראשון שנדפס ביהודית-אשכנזית¹²⁵ ובאות זו.

יש לברר מה טעם ראה ר' אליהו הלוי להדפיס את הספר "בבא בוך" באותיות מיוחדות. אולי סבר כי הואיל והוא ספר חול, אין להדפיסו באותיות מרובעות כיון שהן קדושות. אם כך יש לשאול: מדוע הודפס הספר צאינה וראינה, כשבעים שנה מאוחר יותר,¹²⁶ אף הוא באותיות אלו? הרי ספר זה הוא פירוש על התורה, המלוקט מהפרשנים המסורתיים, ואם כן לפנינו ספר קודש, ויש להדפיסו אם לא באותיות מרובעות, אזי באותיות רש"י. לכאורה היה מקום לומר, הואיל ושם הספר 'צאינה וראינה' לקוח מהפסוק צאינה וראינה בנות ציון (שיר השירים ג, יא), משמע שספר זה מיועד לנשים. אולי עובדה זו מסבירה בדרך כל שהיא את הצורך להדפיסו באותיות מיוחדות. אלא שיש סוברים, שעל פי דברי ר' יעקב בהקדמתו לספרו צאינה וראינה, הוא ייעד את הספר גם לגברים,¹²⁷ ועל כן אין לומר שאותיות אלו נוצרו במיוחד לספרי נשים.¹²⁸

כדי לבחון שאלה זו, נתבונן בספרים הראשונים שנדפסו בפראג ובקראקא. בספרים הראשונים שנדפסו בפראג,¹²⁹ השתמשו המדפיסים באותיות צו"ר במקום אותיות רש"י.

124 ב' הרשב, התרבות האחרת, יידיש והשיח היהודי, ירושלים, תשס"ו, עמ' 100, מתרגם: יידיש של נשים. תרגום זה הוא לפי השיטה הסוברת שהמלה טייטש היא שיבוש של המלה דייטש (עברית גרמנית, יידיש). אבל יש אומרים שהמלה טייטש משמעותה תרגום, פירוש, ולפיכך יש לתרגם: פירוש של נשים. ראה מ' רוזן, אטימולוגיה, מילה ברגע, חולון, תשנ"ט, עמ' 466, שהביא את שתי השיטות הללו.

125 הברמן העיר כאן: "אמנם רושמי רשימות מביאים 'בבא בוך', פיזארו רע"ח-1518, אבל מהדורה זו אינה ידועה כיום".

126 על פי ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל אביב, תשי"ג, ספר צאינה וראינה דפוס ראשון הוא, לובלין, שע"ה. ראה עוד על הדפוסים הראשונים, ח' שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים, תשמ"א, עמ' 147-148.

127 ראה: שמרוק (בהערה הקודמת), עמ' 147, הערה 1, וראה גם עמ' 39; ש' דותן-אופיר, 'הצאינה וראינה' וה'מליץ ישר', בתוך: חוט של חן, שי לחוה טורניאנסקי (בעריכת י' ברטל ואחרים), ירושלים, תשע"ג, עמ' 186 והערה 14.

128 אמנם כפי שכתבנו לעיל אותיות אלו נקראו ווייבר טייטש, שמשמעו כחב נשים, אבל דומה שכינוי זה נוצר מאוחר יותר.

129 א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים, תשל"ת, עמ' 109-115, רשם ותאר את הספרים הללו, ולכן לא אציין אליו בהמשך. אמנם יש לדעת שהוא לא התייחס בתאוריו לסוג האותיות.

יש והשתמשו בהן בנוסף לאותיות מרובעות, ולאן דווקא במקום אותיות רש"י. הרי לנו כמה דוגמאות:

בשנת רע"ד, נדפסו חמשה חומשי תורה, כאשר פירוש רש"י, פירוש הפטרות פירוש לחמש מגילות וכן הקולופון נדפסו באותיות צו"ר.¹³⁰ בשנת רע"ה נדפסה ברכת המזון ועוד, ויש שם דברים שנדפסו באותיות צו"ר.¹³¹ בשנת רע"ט נדפסו סידור באותיות מרובעות, אבל הקולופון בסופו, למעט שמות המדפיסים, נדפסו באותיות צו"ר.¹³² בשנת רפ"ז נדפסו שתי הגדות שיש ביניהן שינויים. במהדורה אחת נדפסו הפירוש, ההוראות (הדינים) והביאורים לאיורים באותיות מרובעות, ובמהדורה השנייה נדפסו באותיות צו"ר.¹³³ בשנת ר"ץ לערך, נדפסו באותיות צו"ר קונטרס שחיטות ובדיקות לר"י ווייל.¹³⁴ הואיל והספרים הללו יצאו מאותו בית דפוס,¹³⁵ יש להניח שהמדפיסים יצקו אותיות חדשות. האותיות שיצקו בעברית עוצבו בצורה שונה מעט מהמקובל, ועל כן יש הקוראים להן אותיות פראג.¹³⁶ גם אותיות רש"י עוצבו מחדש. נראה שהמדפיסים חשבו לשפר בזה את תוצרתם, ולדעתם האותיות הללו יפות יותר מהאותיות שהיו מצויות עד אז.

הספר הראשון שנדפס בקראקא ומצוי בידינו¹³⁷ הוא ספר איסור והיתר (שערי דורא) שנדפס שם בשנת רצ"ד. הטקסט נדפס באותיות מרובעות וההגהות נדפסו באותיות רש"י.¹³⁸ בשנים רצ"ה-רצ"ו נדפסו שם מרכבת המשנה לר' אשר אנשיל, שהוא מעין קונקורדנציה. בטור אחד נדפסו מלים בעברית באותיות מרובעות, ובטור ממול נדפסו באותיות צו"ר תרגומן ליידיש עם מראה מקום לתנ"ך. בראש הספר נדפסו באותיות צו"ר

במפעל הביבליוגרפיה כתבו לעתים את סוג האותיות, אבל לא באופן מלא, ולא נתברר לי מדוע נהגו כך. בדרך כלל אני מעיר על כך בהמשך הדברים.

- 130 מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 308831.
- 131 הספר כולל גם קידוש למועדים, ק"ש על המיטה ועוד. לפני הקידושים השונים יש תמונות ושירים מחורזים קצרים המתייחסים אל התמונות. רוב התוכן באות מרובעת. רוב ההוראות והשירים הקצרים באותיות צו"ר. אין אותיות רש"י רגילות. מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 306191.
- 132 מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 306782.
- 133 מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 184720.
- 134 מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 201917.
- 135 המדפיסים העיקריים הם חיים שחור וגרשם הכהן. הפירוט המדויק של העוסקים במלאכה נמצא אצל הברמן, פרקים (לעיל הערה 129), ובמפעל הביבליוגרפיה במספרי מערכת שצוינו בהערות.
- 136 ראה מ' שפיצר, 'על האותיות שלנו', בתוך: עלי עי"ן, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים, תש"ח-תשי"ב, עמ' 492-494, ובכיתוב לצילום בעמ' 494.
- 137 הברמן, פרקים (לעיל הערה 129), עמ' 136-142, רשם ותיאר את הספרים הראשונים שנדפסו בקראקא. בעמ' 136 ציין שעל פי דברי צונץ קדמו לספר איסור והיתר שלושה ספרים, אלא שאין הם נמצאים כיום. אחד מהם הוא טור יורה דעה, שנדפס באותיות רש"י. וראה עוד מ' טטר וי' פרום, 'מתי נוסד הדפוס הראשון בקרקוב', גלעד, כ (תשס"ו), עמ' 145-149.
- 138 הברמן, פרקים (לעיל הערה 129), עמ' 136, מס' 4. יש לדעת כי הברמן פרסם לראשונה את דבריו בקרית ספר, לג (תשי"ח) עמ' 509-520, ובעמ' 512 נמצא צילום של עמוד מהספר. אבל בספרו הוא השמיט את הצילום. ראה גם מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 136791.

שלושה עמודים המכילים כללי דקדוק מסויימים שנכתבו בידיש, ובסופם נדפסו באותיות מרובעות כמה שורות של סיכום בעברית. הקולופון בעברית שבסוף הספר נדפס באותיות מרובעות. זהו הספר הראשון שנדפס בידיש.¹³⁹ לפני שנת ש' נדפסו פסקים של ר' שלום שכנא. שער הספר נדפס באותיות צו"ר, אבל הפסקים עצמם נדפסו באותיות רש"י.¹⁴⁰ כל הספרים הללו נדפסו ע"י המדפיסים בני חיים העליץ. נוכחנו לראות כי היו ברשותם אותיות רש"י, ולכן לא ברור מה ראו להדפיס את השער של הפסקים באותיות צו"ר. אולי רצו לשוות לשער מראה שונה מהספר עצמו.

אנו רואים כי היו ברשות המדפיסים אותיות רש"י, אבל הם מצאו לנכון להדפיס באותיות צו"ר את הטקסט שנכתב בידיש. כך הם נהגו בכל ספרי היידיש שהדפיסו מכאן ואילך,¹⁴¹ וכך נהגו חלק מהמדפיסים שפעלו אחריהם.¹⁴² מעתה יש לשאול: מדוע בחרו המדפיסים הללו להדפיס טקסט בידיש באותיות צו"ר? איני יודע תשובה ברורה לכך.¹⁴³

(ט) יש מעדיפים כתב מרובע מכתב רש"י

אבל בצד התקדשותו של כתב רש"י, אנו עדים גם לחריגים בנוהגם של המדפיסים או של המחברים. ר' אברהם ברלינר הוציא לאור את פירוש רש"י על התורה על פי דפוסיים ישנים

139 ראה שמרוק, ספרות (לעיל הערה 126), עמ' 21. בעמ' 75-76 נמצא תאור של הספר, אבל אין ציון לסוג האותיות.

140 הברמן במאמרו בקרית ספר (לעיל הערה 138) פרסם צילום של השער, אבל לא רשם באלו אותיות נדפסו הפסקים. הצילום מטעה את הקורא, הסבור שגם הפסקים נדפסו באותיות צו"ר. אכן בספרו, בעמ' 141-142, השמיט את הצילום, כפי שהשמיט את שאר הצילומים שנדפסו במאמרו. הוא לא ציין באלו אותיות נדפסו הפסקים, וגם במפעל הביבליוגרפיה מס' מערכת 303318, לא נאמר מאומה על סוג האותיות.

141 כדאי לציין כי העתון היהודי הראשון בעולם, נדפס לראשונה בג' באלול תמ"ו (13 באוגוסט 1686) באמשטרדם, בידיש. יש אומרים כי זכות הבכורה מגיעה לעתון אחר שנדפס שם בספרדית, כבר בשנת תל"ב (1672). ראה י' לימור ור' מן, עיתונאות - איסוף מידע, כתיבה ועריכה, תל אביב, תשנ"ח, עמ' 35. המעניין הוא כי העתון שנכתב בידיש, נדפס באותיות צו"ר, לפי הצילום שניתן שם בעמ' 36 (בעמ' 35 נכתב כי הוא נדפס בכתב רש"י).

142 הרשב (לעיל הערה 124) כתב, שעד המאה התשע עשרה הודפסו הרבה ספרי יידיש באותיות צו"ר.

143 ספר סדר מצות הנשים לר' בנימין אהרן סלניק, קראקא, של"ז, נכתב בידיש, ונדפס באותיות צו"ר. הספר נדפס בכמה מהדורות, ובאותן אותיות. עתה נדפסה מהדורה מתורגמת, היא מהדורת זכרון אהרן, ירושלים, תשע"ג. במבוא, עמ' 16, נכתב: "ניתן אולי לשער, שבחירת המדפיסים באות מיוחדת [הכוונה לאותיות צו"ר] להדפסת ספרי נשים [הכוונה לספרי הלכות, מוסר וכדומה שנדפסו בידיש] לא הייתה מקרית, אלא נבעה מהקפדת יתר על קדושת האות האשורית המרובעת, ומחשש שמא הנשים, מחוסר ידיעה, או בנסיבות החיים בהיותן מטופלות בטפן, לא תוכלנה לשמור בנקיות הראויה את ספריהן". לפי הסבר זה צריך להניח שהמדפיסים סברו שהואיל ואותיות רש"י נתקדשו, כפי שכתבנו באות (ו), לכן יש להשתמש באותיות צו"ר. אבל הסבר זה אינו ברור מבחינה הלכתית, ראה ר' יחזקאל פיינהנדלר, גנוי הקודש, קרית ספר, תשס"ב, פ"א ה"א, שיש לגנוז דברי תורה גם אם הם כתובים בשפה זרה. אלא שגם אם נתעלם מהקושי ההלכתי, עדיין לא ברור מדוע השתמשו המדפיסים באותיות צו"ר בהדפסת מרכבת המשנה שהזכרנו לעיל, או בפסקי ר' שלום שכנא.

וכתבי יד, בשם זכור לאברהם. במהדורה ראשונה של הספר, ברלין, תרכ"ז, עמ' 15, הוא כתב:¹⁴⁴

אם יפתח ישאל איש לאמר: "פירוש רש"י בלא מקרא" הכזה ראינו? אך אשיב לשואלי דבר באמת לא ראינו אינה ראייה, כי כמעט בכל הדפוסים הראשונים נכלל רק פירוש רש"י בלא חומש, ואני מהם ראיתי וכן עשיתי... ובכן שמעתי לעצת ידידי להדפיס רק פירוש רש"י ובאותיות מרובעות, כאשר הוא נדפס בשנים קדמוניות, למען ירוצו בו הקוראים אשר לא הורגלו באותיות העגולות.

אתה שומע מכאן כי יש אנשים המתקשים ("לא הורגלו") בקריאתו של כתב רש"י, ולכן ברלינר מצא לנכון לסייע בידם ולהדפיס את פירושו של רש"י באותיות מרובעות. מסתבר ששינוי זה גרם לברלינר להרגיש שלא בנוח, ולפיכך אנו רואים שהוא היה צריך להצדיק את מעשהו. לכן הוסיף בדבריו ואמר, שכך הדפיסו את רש"י בשנים קדמוניות. הוא התכוון בזה לדברים שיתבארו עתה.

פירוש רש"י לתורה הודפס פעמים רבות ביותר, וכן גם בדורנו, כמו בדורות קודמים, מדפיסים את פירושו. עם זאת נתייחד דורנו בכך, שהואיל והדפוס התפתח מאוד, וקל ונוח להדפיס את הפירוש יחד עם התורה, הרי שהמדפיסים מוצאים לנכון לשכלל את הדפסתם בצורות שונות. אביא את שכתבו המוציאים לאור (את שמם לא פירשו) במקראות גדולות הבהיר, הוצאת מכון נתיב הברכה, ירושלים, תשנ"ח. העתקתי את רוב דבריהם כיון שיש בכך מעין סיכום של האמור עד עתה:

גם אודות הדפסת פירוש רש"י באותיות מרובעות חקרנו וחתרנו למצוא אם ישנו איזה חשש בכך, והתברר לנו שאין שום קפידא להדפיסו בכתב מרובע... צא ובדוק בדפוסים הראשונים ותמצא, שפירוש רש"י אשר נדפס ראשונה בעולם, הופיע באותיות מרובעות... בערך בשנת ה' אלפים ר"ל, בעיר רומי שבאיטליה.¹⁴⁵ מספר שנים לאחר מכן, בשנת ה' אלפים רל"ה, נדפס שוב פירוש רש"י על התורה, והפעם בכתב ספרדי המכונה 'כתב רש"י'. רושמי הקורות מציינים, שעקב הופעה זו של כתב ספרדי לראשונה בדפוס, התחילו לכנותו 'כתב רש"י', שכן ההדפסה הראשונה של כתב זה היתה 'פירוש רש"י על התורה'.¹⁴⁶ בשנים שלאחר מכן יצאו מהדורות שונות של פירוש רש"י, מהם שוב באותיות מרובעות. כמו למשל חמשת חומשי התורה המפוארים שיצאו מבית דפוס של אליעזר שונצינו, בעיר קושטנדינה, בשנת ש"ז¹⁴⁷... יש לציין כי בעלי דפוס שונצינו

144 מעניין לציין כי במהדורה תנינא של ספר זה, פרנקפורט א"מ, תרס"ה, ראה ברלינר משום מה להשמיט קטע זה.

145 הם צירפו כאן צילום מדפוס זה.

146 כאן צירפו צילום ממהדורה זו. לעצם העניין, בדבר הסיבה לשם 'כתב רש"י' כבר כתבנו בזה לעיל סעיף א, אות (א).

147 אף כאן צירפו צילום של דפוס זה.

נחשבו לגדולי המדפיסים בישראל... וכבר המליץ עליהם בעל העקרים: ¹⁴⁸ 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' משונצינו' (ספר העקרים, שונצינו רמ"ו) ¹⁴⁹... מסתבר אפילו שרש"י בעצמו לא השתמש בכתב שבו נדפס פירושו לאחר שנים רבות (רש"י חי כידוע מאות שנים לפני שעלה פירושו על מזבח הדפוס) שהרי בסביבה שבה חי ופעל, צרפת-אשכנז, השתמשו בזמנו רק בכתב אשכנזי ולא בכתב המכונה 'כתב רש"י' שבו השתמשו אז בספרד ובסביבותיה. את זאת יודע כל המצוי בכתבי יד עתיקים ששרדו מארצו ומזמנו של רש"י, שכולם כתובים בכתב אשכנזי שאינו שווה לכתב הנקרא אצלנו כתב רש"י. ¹⁵⁰

לאמור, פירוש רש"י לתורה נדפס בתחילה הן באותיות מרובעות והן בכתב רש"י, ולכן אין כל מניעה להדפיסו כיום באותיות מרובעות. גם ביחס לפירושו של רש"י לתלמוד אנו עדים לתופעה דומה. לאמור, לאחר שנים רבות שהדפיסוהו באותיות רש"י, ראו לנכון להדפיסו באותיות מרובעות. כך מצאנו בתלמוד מסכת ברכות שהדפיס ר' יוסף שאפוצ'ניק בשנת תרע"ט, ¹⁵¹ ומאוחר יותר ע"י ר' שבתי בורנשטיין בשנת תרצ"ב. ¹⁵² אלא שיש הבדל ביניהם: שאפוצ'ניק שמר על העימוד המקובל של דף התלמוד, ואילו בורנשטיין שינה אותו לגמרי. אבל לא רק את פירוש רש"י לתורה ולתלמוד היו שהדפיסו באותיות מרובעות, אלא מצאנו כך גם לגבי ספרי קודש אחרים. על כך כתב רמ"ד וולנר: ¹⁵³

אמנם דברי אגדה ופירושים בדרך אגדה על תנ"ך כדי לעורר את הלבבות ליראת שמים והיום בנות ישראל לומדות וקוראות בלשון הקודש ורגילות רק בכתב אשורית, וכן אנשים שלא למדו גפ"ת ואין יודעים לקרות כתב רש"י, שפיר שייך בזה עת לעשות לד' הפרו תורתך.

היינו, הנימוק להדפסה באותיות מרובעות הוא כדלעיל. לאמור, לא כל הלומדים כיום מורגלים בקריאה של כתב רש"י. לכן יש להדפיס באותיות מרובעות, כדי לקרב את הציבור הזה ללימוד תורה. ✠

148 כאן לא דקדקו בדבריהם, שהרי ר' יוסף אלבו, בעל העקרים, פעל טרם היות הדפוס. אלא הם דברים שנדפסו בסוף הספר, כנראה על ידי אחד מפועלי הדפוס, כיון שהם פותחים כך: "ואני התלמיד המשרת אשר עשה המלאכת הספר היקר הזה". ואילו דברי המדפיס עצמו שנמצאים לפניו פותחים "אמר המחוקק", וכידוע בראשית ימי הדפוס, בכינוי "המחוקק" הכוונה היא למדפיס.

149 הסוגריים כאן ובהמשך נמצאים במקור.

150 כאן צירפו צילום של כתב יד אשכנזי.

151 ש"ס הגדול שבגדולים, מסכת ברכות, עם המפרשים שנדפסו... ואלה מוסיף על הראשונים, לונדון, תרע"ט.

152 מסכת ברכות מן תלמוד בבלי... הכל עם סימני ההפסק והערות, ערוך ומסודר עלידי הרב שבתי בורנשטיין, ירושלים, תרצ"ב.

153 דברים אלו הם כהמשך לדבריו הנזכרים לעיל ליד הערה 36. כלומר, למרות שלא התיר להדפיס באותיות מרובעות ספרי קודש כפי שכתב, הרי הוא ממשיך עתה להסביר שיש לכך יוצאים מהכלל.

דומה שהדפסה באותיות רש"י נובעת מטעם נוסף העולה מהמסופר על ר' אברהם יצחק הכהן, האדמו"ר מתולדות אהרן:¹⁵⁴

נשאל רבינו אם יש קפידא שלא לשנות ספר ממה שהדפיס המחבר באותיות רש"י ולהדפיסו מחדש באותיות מרובעות. והשיב, שהגם שבשנים קדמוניות דקדקו להדפיס דיקא באותיות רש"י מפני כמה טעמים, אולם בזמנינו שאפילו צורת הכתב מחבר¹⁵⁵ את הקורא להרגילו בהתמדת הלימוד, בוודאי שאין לדקדק בזה.

הואיל ומדובר כאן בציבור לומדים, סביר שאין להם קושי בקריאה של כתב רש"י. בכל זאת יש להעדיף הדפסה באותיות מרובעות גם לציבור זה, משום שהקריאה באותיות מרובעות נוחה יותר, ואולי דבר זה ירגיל את הלומד "בהתמדת הלימוד". נצוץ לכאן את שכתב ר' שגיב עמית, שהדפיס את קצות החושן:¹⁵⁶ "הקצות מודפס באותיות מרובעות, ואף שיגידו כיצד ניתן להדפיס לא באותיות של רש"י, הרי מטרתי היא לזכות כמה שיותר יהודים, ואם ע"י כך שעשיתי את הקצות לעממי יותר - דיני". נוסף על כך את שנכתב במהדורה החדשה של שו"ת חתם סופר:¹⁵⁷

זאת ועוד מאחר ובשנים האחרונות רוב הספרים התורניים, כולל ספרי השו"ת, נדפסים באותיות מרובעות, גם אלו שנדפסו בעבר באותיות רש"י, ודין גרמא שחלק מציבור הלומדים מודגל כהיום לאותיות המרובעות, והרבה נמנעים מלרכוש ספרים הנדפסים באותיות רש"י, כאשר יש את אותם ספרים באותיות מרובעות.

יש שאינם מתנצלים ואינם מסבירים את פשר השינוי באותיות ההדפסה, אלא רק משבחים את ההדפסה באותיות מרובעות לעומת זו שבאותיות רש"י. הרי לפנינו מקרה אחד לדוגמה. ספר קול החיים לר' חיים פאלאג'י, נדפס לראשונה באיזמיר, תר"מ.¹⁵⁸ הספר יצא לאור שנית בירושלים, תשמ"ו, על ידי חברת "אהבת שלום". בדברי הפתיחה לספר, כתב ראש הישיבה ר' יעקב הלל, גם את הדברים הבאים:

וראה זה חדש טובה כפולה ומכופלת, כי תחת אשר נדפס הספר לראשונה באותיות רש"י קטנות, כולו עלה קמשונים, בראשי תיבות וקיצורים, עומדים צפופים בלא רווחים, וכותרות ונקודות וטעמים, ועתה בס"ד פנים חדשות ומסבירות באו לכאן, להדפיסו באותיות מרובעות, זכות וברות.

154 ר' שמשון רוזנפלד, זכור לאברהם, ירושלים, תש"ס, סי' סה, אות ח, עמ' קצד.

155 כלומר, צורת הכתב גורמת לחיבור בין המעיין לבין חומר הלימוד.

156 ר' שגיב עמית, על שני קצות החושן, הלכות מקח וממכר, ירושלים, תש"ס, פתח דבר, אות ד (אין מספור לעמודים).

157 שו"ת חתם סופר, מהדורה חדשה ומתוקנת, מכון חתם סופר, ירושלים, תשס"ח, הקדמה למהדורה החדשה, עמ' א.

158 השנה אינה נמצאת בשער הספר, אבל כך נרשם במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 156399), על יסוד רשימת הספרים בסוף הספר.

נכון שהם שיפרו מאוד את הספר, פתחו ראשי תיבות וקיצורים, הוסיפו ניקוד, ועוד, אבל יכלו לעשות זאת גם כאשר האותיות תישארנה אותיות רש"י. ללמדך, כי אין כל מניעה להדפיס ספר באותיות מרובעות, כאשר לדעת המוציא לאור הן עדיפות מאותיות רש"י.

(י) מדוע נדפס ספר התניא באותיות מרובעות

גם ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מליובאביץ, סבר כי לעתים יש חשיבות גדולה להדפסה באותיות מרובעות, הואיל וזה יגרום לכך שאנשים רבים יותר יעיינו בספר, ונמצא שבכך תגדל הפצת התורה. לדבריו, יש בכך תועלת לא רק בהפצת החסידות, אלא בכל ענייני התורה. כך אמר באחת משיחותיו:¹⁵⁹

... להדפסת¹⁶⁰ ספרי חסידות באותיות מרובעות¹⁶¹ אשר הצורך בזה מודגש ביותר בנוגע לספרי החסידות המודפסים של אדמו"ר מהר"ש, שרובם נדפסו באותיות עגולות ובודאי ידפיסום מחדש באותיות מרובעות דוקא... ועד"ז¹⁶² בנוגע לספרי החסידות שנדפסו באותיות רש"י שבטח ידפיסום מחדש באותיות מרובעות, שהקריאה והלימוד באותיות מרובעות היא בקל יותר (ובמילא יכולים לנצל את כח היגיעה להוסיף בהבנת תוכן הענין), כך שהדפסת תורת החסידות באותיות מרובעות מוסיפה בהפצת המעיינות חוצה (ועל דרך זה בנוגע להדפסת כל ענייני תורה).

בהערה שנוספה לדברים אלו, ואשר רובה הועתק למטה, נכתבו דברי הסבר מה טעם נמנעו דורות ראשונים מלכתוב באותיות מרובעות, וכפי שראינו למעלה. לאחר מכן נאמר, כי במשך הדורות החלו לאט לאט להדפיס באותיות מרובעות "ע"פ הוראתם של גדולי ישראל כידוע ומפורסם". פרט זה לא נתברר לי כל כך, ודומה שלא מצינו בעניין זה הוראה של גדולי ישראל, פרט להדפסת התניא באותיות מרובעות.

ואכן דומה בעיני, כי הרקע לדברי רמ"מ שניאורסון הוא הדפסת ספר התניא של מייסד תנועת חב"ד. יש לזכור כי ספר התניא עצמו היה חריג בשעתו, כיון שמן המהדורה הראשונה ואילך (פרט לכמה מהדורות שלא נדפסו על ידי חב"ד ה"רשמית"), הוא נדפס

159 ספר השיחות, תשמ"ט, כרך ב, ניו יורק, תשס"ג, עמ' 431. תודתי לר' יהושע מונדשיין על עזרתו בענייני חב"ד בקטע זה. ראה עוד ספר השיחות תשנ"ב, כרך א, ניו יורק, תשס"ג, עמ' 374, הערה 121.

160 שינויי הגופנים בקטע זה הם במקור, וכן גם הסוגריים.

161 כאן נוספה הערה, ואני מעתיק את רובה: מרובעות דוקא שדומות לכתב אשורי (אף שאינם כתב אשורי ממש). ועד כדי כך שאפשר שזהו מהטעמים שנמנעו גדולי ישראל בדורות שלפנינו (כהרמב"ם וכיו"ב) לכתוב כתב מרובע כי אם כתב משיטא, כתב רש"י, שצורת האותיות דומות במקצת לכתבי דאומות העולם במדינה ההיא... וכן נהגו בהדפסה להדפיס הפירושים כו' בכתב רש"י ולא בכתב מרובע... אבל אעפ"כ, מדור לדור הולך וניתוסף בהדפסת ענייני תורה באותיות מרובעות ע"פ הוראתם של גדולי ישראל כידוע ומפורסם, ועל דרך זה בנוגע להדפסת תורת החסידות שבזמנו של רבינו הוקן נדפס ספר התניא באותיות מרובעות, וגם תורת החסידות של אדמו"ר האמצעי, שיש שנדפסו לפני שנים רבות באותיות מרובעות, וכאמור, הולך ומוסיף מדור לדור בהדפסת ענייני תורה באותיות מרובעות (כדי להקל על הלומדים כו').

162 ועל דרך זה. כלומר, כך יש לעשות גם וכו'.

תמיד באותיות מרובעות, דפיו מסומנים באותיות, והעימוד שלו קבוע. גם ספרים רבים של חסידות חב"ד שנדפסו בפולין, בלטביה ובארצות הברית נדפסו באותיות מרובעות, ודפיהם מסומנים לעתים באותיות, ולעתים במספרים. הדפסה זו של ספרות חב"ד באותיות מרובעות דומה שהיא מושפעת מהדפסת התניא, ואין היא מבוססת רק על ההסבר של רמ"מ שניאורסון.

את ההסבר להדפסת התניא באותיות מרובעות אנו שומעים במקור הבא:¹⁶³

עוד חידש אדמו"ר הזקן בהדפסת ספרו שיהיה נדפס באותיות מרובעות דוקא ולא באותיות רש"י. כיום נראית עובדה זו כמעט כמובנת מאליה, אבל באותן שנים ואף שנים רבות לאחר מכן היתה זו תופעה חריגה. באותיות מרובעות נדפסו החומש הסידור התלמוד המדרשים השולחן ערוך וכדומה,¹⁶⁴ אבל לא ספריהם של הפרשנים הראשונים והאחרונים, לא ספרי השאלות ותשובות, ולא ספרי הדרוש והמסר.¹⁶⁵

ומנלן שאדמו"ר הזקן ייחס חשיבות לפרט זה ואינו פרי החלטתו של המדפיס, זאת ניתן להוכיח ממהדורת שקלאב תקמ"ו (שאדמו"ר הזקן שם עיניו על הדפסתה),¹⁶⁶ שגם היא חזרה ונדפסה באותיות מרובעות לאחר כמה מהדורות שנדפסו (במדינה אחרת) באותיות רש"י.

למשפיע ר' שמואל גרונם ע"ה היתה ידועה עובדה זו במסורת והוא אף מצא לה הסבר לפי דרכו, ואלו דבריו: אדמו"ר הזקן ציוה להדפיס את ה'תניא' באותיות מרובעות דוקא, ומה שנדפס ב'זאלקאווע' באותיות רש"י ידוע שזה לא היה ברצונו ובידיעתו. כי ה'תניא' הוא כמו תורה שבכתב לגבי שאר החסידות (והוא מקורם), ולכן יש ב'תניא' ג"ן פרקים כנגד ג"ן סדרים דאורייתא, ולכן הוא כמו תורה שבכתב שאינה נכתבת בכתב רש"י, אבל שאר ספרי החסידות נדפסים באותיות רש"י.¹⁶⁷

מעתה מובן שספרי החסידות המודפסים של אדמו"ר מהר"ש, נדפסו רובם באותיות עגולות.

כך מספר ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מליובאביץ', על עניין זה:¹⁶⁸

163 ר' יהושע מונדשיין, 'ספרי ה'תניא' שהדפיס אדמו"ר הזקן, גליון כפר חב"ד, 1213-1214. וממנו העתיק ר' אברהם שמואל בוקיעט, נזר התניא, ח"ב, כפר חב"ד, חשס"ז, עמ' תפט.

164 כפי שהוסבר לעיל, ספרים אלו נדפסו באותיות מרובעות כדי להבדיל בינם לבין הפירושים שנדפסו סביבותיהם.

165 הערת מונדשיין: לבד מאי אלו יוצאים מהכלל כגון ס' השל"ה. ר' דוד דבליצקי העיר שיש להוסיף גם את ספר הלבוש.

166 זאת מוכיח מונדשיין בהמשך דבריו, ולא העתקתים כאן. הסוגריים כאן ובהמשך נמצאים במקור.

167 הערת מונדשיין לציון המקור: קונטרס 'רמ"ח אותיות', אות קנא; למען ידעו... [בנים יולדו, כפר חב"ד, תשנ"ז], עמ' 244.

168 תורת מנחם, חלק א, נצבים, כז באלול, חש"י, עמ' 215. הסוגריים נמצאים במקור. בספר בצל החכמה, קרית מלאכי, תשמ"ז, עמ' 30 מובא, שהאדמו"ר מליובאביץ' סיפר לאדמו"ר מבעלז, שאדמו"ר הרש"ב אמר לבנו הריי"ץ, שאם הוא ידפיס את מאמריו (של הרש"ב), שיהיה זה רק באותיות רש"י,

כשהדפיסו את ה"תורת שמואל" היו כאלה שבאו בטענות על כך שמדפיסים באותיות כתב (עגולות), ולא באותיות מרובעות, שנקל יותר (ובפרט באמריקא) לקרוא אותם. כיון שהטענות הגיעו אלי - בהיותי המביא לדפוס - נכנסתי לכ"ק מו"ח אדמו"ר וספרתי שישנם הטוענים על כך שמלכוד היגיעה על תוכן הענינים יצטרכו להתייגע על קריאת הכתב, והשיב כ"ק מו"ח אדמו"ר במשל: מספיק לסחוב את ה"שוקת" אל הסוסים, הגיע הזמן לסחוב את הסוסים אל ה"שוקת".¹⁶⁹

כלומר, די להקל "ולפנק" את הלומדים, הגיע הזמן שהם יתאמצו קצת.

(יא) ספרות ההשכלה, עתונות וכתב רש"י

בראשית תקופת ההשכלה היו מחברים שחששו שספריהם לא יתקבלו בציבור, ואף הם עצמם יידחו מהציבור היהודי, ולכן נהגו כדרך שנהגו בהדפסת ספרי קודש. לאמור, הם השתדלו לקבל הסכמות מרבנים על ספרם. אחד מהם היה מ"א גינצבורג שקיבל הסכמה מאת ר' אברהם אבלי פאסוולר מוילנה, על ספרו הנקרא גלות ארץ החדשה או מסע קאלומבוס. ספר זה הוא תרגום ספרו של יואכים הינה קאמפה מגרמנית לעברית, ונדפס בוילנה, תקפ"ג. בנוסף להסכמה שקיבל, הדפיס גינצבורג את הספר באותיות רש"י. ש"ל ציטרון כתב כי הסיבה לכך היא:¹⁷⁰ "בעת ההיא לא נמצא בית דפוס עברי בוילנה,¹⁷¹ וזה שהכריח את גינצבורג לקנות בכספו אותיות עבריות בכתב רש"י, כנראה בתור סגולה לעין הרעה של הקנאים". על דברים אלו של ציטרון, הוסיפה בימינו א' פרוש ושיערה:¹⁷² "אין זה מן הנמנע שההסבר של ציטרון לשימוש באותיות רש"י כ'סגולה לעין הרעה של הקנאים' מרמז לשימוש באותיות אלה כתחבולה, שנועדה להסיר חשד מלבם של קוראים, ולהעניק לספר הכשר מכוח חזותן המהוגנת והמוכרת של האותיות שבהן הוא נדפס". אין ספק שזו השערה מעניינת, המלמדת על חשיבותן הרבה של אותיות רש"י. אלא שלפי השערה זו עולה, שהמחבר לא הסתפק בהסכמתו של אחד מגדולי הדור, וזה קצת תמוה. אבל דבריה ביחס להדפסה באותיות רש"י עומדים במקומם.¹⁷³

אבל כשהגיע הרי"ץ לארה"ב ראה שהמצב שם הוא שאם אכן יודפסו בכתב רש"י לא יסתכלו בספרים, והורה להדפיס את ספרי החסידות באותיות מרובעות.

169 בהערת המו"ל שם, הערה 56, נאמר: "בשנת תשמ"ט הורה כ"ק אדמו"ר שליט"א ל"מערכת אוצר החסידים" להדפיס מחדש את ספרי כ"ק אדמו"ר מהר"ש באותיות מרובעות". הוא מאריך בהבאת מקורות על החשיבות של ההדפסה באותיות מרובעות, והבאנו זאת לעיל.

170 ש"ל ציטרון, יוצרי הספרות העברית החדשה, ורשה, תרפ"ב, עמ' 125-126. ציטרון העתיק שם גם את הסכמתו של ר' אברהם אבלי שניתנה לאבי המחבר, שישב בוילנה והיה חשוב בעיני רבניה, והוא שהצליח להשיג הסכמה מאת ר' אברהם אבלי.

171 דברים אלו תמוהים, כפי שהעירני ר' יהושע מונדשיין, הרי ברור שהיה בית דפוס עברי בוילנה באותה העת, ונדפסו שם ספרים רבים.

172 א' פרוש, נשים קוראות, תל אביב, תשס"א, עמ' 29.

173 וכן כתב ב"ע פיינגולד, 'הספר והספרות כנושא בסיפורת המשכילית', תעודה, ה (תשמ"ו), עמ' 97: "ודאי, אין זה מקרה שכמה מספרי השכלה המובהקים מנסים להמשיך, כביכול, מסורת לגיטימית של

אבל יש הסבורים שבדרך כלל נהגו המשכילים באופן אחר. לאמור, תנועת ההשכלה שאפה בכמה מובנים לחזור אל המקרא, ולכן היא אימצה לעצמה את השימוש באות המרובעת¹⁷⁴ ודחתה את השימוש באותיות רש"י.¹⁷⁵ אכן, דומה שדרכם של המשכילים בבחירת אותיות הדפוס, עוד צריכה מחקר לעצמו. יש לצרף למחקר זה גם את בדיקתם של כתבי העת למיניהם שיצאו על ידי המשכילים, ולבחון אלו מהם הודפסו באותיות רש"י, בשלמותם¹⁷⁶ או בחלקם,¹⁷⁷ ומה היתה הסיבה לכך.¹⁷⁸

ב. אותיות מחכימות - לשינוי צורת האותיות

כבר כתבנו לעיל¹⁷⁹ כי ר' יצחק דוראן, בהקדמה לספרו מעשה אפד, מנה דרכים המועילים לזכרון, ובין השאר כתב כך:¹⁸⁰

שיהיה העיון תמיד בספרים היפים והנאים מנוי ויופי הכתיבה והקלפים ומהודרים בזיוניהם ובכסוייהם, ויהיו מקומות העיון רצוני בתי המדרש יפי הבנין ונאים, לפי שזה עם שיוסיף באהבת העיון והחפץ בו, הנה הוא ממה שיטיב הזכרון גם כן, לפי שההבטה והעיון בצורות הנאות, והפתוחים והציוורים היפים, ממה שירחיב הנפש ויזרו אותה ויחזק כוחותיה.

והוא עוד האריך בעניין זה.

יופי הכתיבה בזמנו הוא כפשוטו, שהרי הוא פעל טרם הדפוס. עם המצאת הדפוס "יופי הכתיבה" הופך להיות יופי ההדפסה. מעתה ואילך המדפיסים משתבחים ביופי אותיות

תרבות הספר המסורתי, והוא מציין לספרו של נ"ה ווייזל שירי תפארת הכתוב באותיות רש"י, ובעמ' 98 כתב: "ריב"ל (יצחק בר לוינזון) נותן לספרו המשכילי-פראגמאטי המובהק תעודה בישראל (1828) אופי של מאמר עיוני-תורני, עם אותיות רש"י ומראי מקומות מסורתיים".

174 כתב לי ר' יהושע מונדשיין: "מהחסיד ר' רפאל הכהן ע"ה שמעתי, שהמשפיע שלו בישיבת 'תומכי תמימים' בשצעדרין (הוא הרב שאול דב זיסלין) התרה בו: ספר שנדפס באותיות מרובעות ודפיו מסומנים במספרים (ולא באותיות), בספר זה אל תביט (מפני שאלו היו סימני ההיכר של ספר משכילי)".

175 ג' זילברברג, תורת הדפוס, מרחביה, תשכ"ח, עמ' 81.

176 כגון כתב העת 'כרם חמד' (בעריכת ש"ל גולדברג, ואחרי פטירתו בידי שניאור זק"ש), נדפס כמעט כולו באותיות רש"י.

177 לדוגמה, בכתב העת 'הכרמל' (בעריכת ש"י פיין), הערות נדפסו באותיות רש"י. בתלק שנקרא 'השרון', חידושי תורה וחלק מדברי מחקר נדפסו בכתב רש"י. בשבועון 'עברי אנכי' נדפסו המחיר, רשימת המאמרים, ומודעות מסוימות באותיות רש"י.

178 דומה שלא הוקדשה תשומת לב לפרט זה. לדוגמה, בקובץ עתונות יהודית שהיתה (בעריכת י' גוטלהף), תל אביב, תשל"ג; וכן אצל מ' גלבוע, לקסיקון העתונות העברית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, ירושלים, תשנ"ב, אין התייחסות לכך.

179 ליד הערה 84.

180 מעשה אפד (לעיל הערה 85) עמ' 19, הדרך הששי.

הדפוס. אבל לא רק המדפיסים מקפידים על כך. גם המחברים והחכמים המעורבים בהדפסה הקפידו שהספר יודפס באותיות נאות.¹⁸¹ הבה נראה מספר דוגמאות. ר' יום טוב ליפמן הלר הדפיס את חיבורו תוספת יום טוב על המשנה לראשונה בפראג שנת שע"ו. בין המסכימים היה ר' ישעיה הורוויץ, שכתב בדבריו:

ואני יודע ומכיר את האיש האלוף הנ"ל כי לא עשה לא להתגדר ולא על מנת שיתעשר, כי פיזר הוננו לקיים זה אלי ואנוהו התנאה לפניו במצות, בנייר נאה ובדיו נאה ובאותיות מחכימות.

סידור שער השמים לר' ישעיה הורוויץ הודפס לראשונה באמשטרדם, שנת תע"ז. ר' אברהם נכד המחבר מסר עצמו על הדפסת הסידור, וקיבל הסכמות מאת גדולי הדור. בין המסכימים היה גם ר' נפתלי כץ בעל סמיכת חכמים, וכך הוא כותב:

ונדר גדול נדר מוהר"ר אברהם הנ"ל בעת צרה, להניח אשתו ובניו וטפלי דתליא ביה, ולהשליך אחרי גיוו, לילך אל ארץ רחבת ידים דפוסים נאים ויפים ולקיים דברי המת, להוציא מכח אל הפועל, להדפיס הסידור ההוא כפי צוואות הגאון החסיד המחבר הנ"ל להדפיס אותו דווקא בדפוס נאה ויפה מאוד, אשר אותיות כאלו מחכימות, אשר גם הגאון האלקי האר"י זצ"ל הזהיר על זה ללמוד מספרים יופי הכתיבה.

כאשר הדפיס ר' שמואל לנדא את הספר שו"ת נודע ביהודה לאביו ר' יחזקאל, כתב לו אחיו ר' יעקבא בין השאר:¹⁸²

אני טרם אכלה לדבר אליך אדרוש אותך אבקש, רב אחי ידי לבי, תן דעתך ליפות תבנית הספר בדמותו וצלמו כמשפטו הראשון אשר הדפיס מרן אבינו זצ"ל, עשה רצונך כרצונו לקבעו בדפוס נאה, ואותיות מחוטבות מעשה ידי אומן, מפואר בפאר הדר סידור נכון, דיו שחורה ונאוה, עלי גליון גדול הכמות ואיכות הנייר טוב ויפה...

ר' יעקבא האריך מאוד במכתבו להראות עד כמה הנפש מתפעלת מהיופי, ולכן חשוב ביותר להקפיד על הדפסה משובחת.

ר' עקיבא איגר כתב לבנו ר' שלמה הוראות על הדפסת ספרו:¹⁸³

אבקשך בני ידידי לפקוח עין ע"ז שיהיה נדפס על נייר יפה דיו שחור ואותיות נאותות, כי לדעתי הנפש מתפעלת והדעת מתרוחת והכוונה מתעוררת מתוך הלימוד

181 יש מקרים יוצאים מהכלל, שבהם הודפס ספר לכתחילה ובמתכוון באותיות גרועות. הנה ספר הזכרונות לר' שמואל אבוהב נדפס בתחילה בעילום שם המחבר. ועל כך כתב החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך זכרונות, כי כדי "ולהעלים הדבר, הנייר שחור והדפוס אינו טוב". נראה כי דפוס גרוע גורם לציבור לחשוב שאין למחבר אמצעים כספיים, והואיל ור"ש אבוהב היה בעל אמצעים, הרי שאיש לא יחשוב שהוא המחבר.

182 שו"ת נודע ביהודה השלם, מהד' מכון ירושלים, ירושלים, תשנ"ד, או"ח, דברי ידידות, עמ' 35-36.

183 נדפס בהקדמה של בן המחבר בראש תשובות ר' עקיבא איגר, וורשא, תקצ"ה.

בספר נאה ומהודר, וההיפוך בהופכו אם הכתב מטושטש, והוא כמעט כדרך מ"ש ז"ל כל הקורא בלא נעימה וכו' ומשפטים כל יחיו במ [מגילה לב ע"א], כי אלו מעירים ומשמחים הנפש והכונה הנכונה עם השמחה אל הדיבור הן כמו נשמה וחיות אל הגוף.

מאז שנדפסו דברי ר"ע איגר הללו, הרבה מדפיסים ומהדירים מעתיקים אותם בראש ספרם כדי לציין כי אף הם נהגו בדרך זו.

כל המחברים שמנינו כאן הקפידו על יופי האותיות. לכאורה אין כל מניעה לפי דבריהם לפתח סוג אותיות חדש, שיש בו מן היופי וההידור, ואולי לכך רמז ר' יעקבא לעיל: "ואותיות מחוטבות מעשה ידי אומן". ואכן במשך הזמן פותחו סוגים רבים של אותיות דפוס, והנפש מתפעלת מהן.

אולם יש שהסתייגו מן האמור. הסתייגות אחת קשורה עם שיטת הדפסה-שיכפול הנקראת "סטנסיל" או הכפלה.¹⁸⁴ בנוסף לתיאור פעולת ההדפסה שכתבנו בהערה, עלינו להוסיף עוד כמה פרטים על שיטה זו. השיטה היתה נהוגה במשך כל המאה שעברה, עד שכמעט ובטלה מן העולם עקב המצאת מכונות הצילום והמחשב הביתי. הפעלתה של מכונת השיכפול פשוטה ביותר. בנוסף לכך, היא אינה מכונה יקרה, וגם החומרים הנדרשים לצורך השיכפול אינם יקרים. לכן היא נוחה לשימוש משרדי וביתי. אדם הרוצה להדפיס חוברת וגם ספר, בצורה מהירה וזולה, יעדיף לעשות כן באמצעות הדפסת סטנסיל, ולא יטריח עצמו לבית דפוס. אבל יש גם שני חסרונות משמעותיים בשיטה זו. האחד, כמות ההדפסה מוגבלת, משום שהשעונית עשויה מחומר שאינו עמיד, והיא מתכלה לאחר שיכפול כמות מסויימת של עותקים. השני, הואיל ועל השעונית יש להדפיס במכונת כתיבה, לכן המוצר המתקבל אינו יפה כפי שמתקבל בבית דפוס. רוב המחברים העדיפו להשתמש בבית דפוס. אבל היו כאלה שהיו נתונים בלחץ של זמן, ולכן השתמשו בסטנסיל. בעיקר מדובר בשיעורים שנאמרו בישיבה ונרשמו בידי התלמידים. אלו רצו להפיץ את תורת רבותיהם במהירות, ולכן העדיפו להדפיס את החידושים בסטנסיל. אחרים עשו כן מפני שהיו דחוקים בממון.¹⁸⁵

184 השם נובע מאנגלית stencil duplicator, שמשמעותו שכפול באמצעות שעונית (או חומר הדומה לו). נחאר בקיצור רב את צורת הפעולה. על השעונית מדפיסים במכונת כתיבה את החומר לשכפול. מכונת הכתיבה מנקבת את השעונית. את השעונית מצמידים לגליל מרוח בדיו. את הגליל לוחצים על נייר לבן, וכחוצאה מהלחץ חודר הדיו דרך הנקבים על הנייר, ויוצר עליו הדפס המתאים לניקוב. על פעולה זו חוזרים שוב ושוב וכך משכפלים את הכתוב על השעונית. כמות הדפים המשוכפלים תלויה בעמידות של השעונית.

185 ספרים רבים נדפסו בצורה זו, אלא שהמוציאים לאור לא ראו לנכון לכתוב את הסיבה להדפסה בצורה כזו, כנראה מפני שהדבר מובן מעצמו. אמנם מצאתי בקובץ תפארת ישראל על מסכת כתובות, היוצא לאור על ידי הישיבה על שם רי"י קנייבסקי, ירושלים, תשס"ה, כדברים האלה: "באשר היה רצוננו להעלות על הכתב את דברי השיעורים הללו סמוך לנתינתן ותכף לנטילה ברכה [מליצה על פי ברכות מב ע"א], על כן היה המנהג כי למחרתו של יום היו יוצאים לאור בסטנסיל כתבים הללו למען יהגו בהם בני הישיבה וילמדו בהם. ונעלה חששינו כי עקב המהירות נפלה ויצאה שגגה מתחת ידינו ונראית

אבל יש שהדפיסו בצורה כזו לא משום המניעים שאמרנו עד הנה, אלא עשו כן ממניעים אחרים. ר' יעקב יחזקאל פאזען הדפיס ספר בשם קיצור הלכות שבת, ירושלים, ניו יורק, תשל"ו. הספר נדפס במכונת כתיבה, ויצא לאור בהכפלה. במהדורה השלישית שהיתה לפני נכתב בהקדמה: "הכתב בצורתו במהדורה זאת בחרתי על פי פקודת מו"ר הרה"ג ר' יצחק יעקב ווייס שליט"א ... מטעם הכמוס עמו. יהי רצון שימצא חן בעיני לומדיו". הספר אכן מצא חן בעיני לומדיו, שהרי לפי הידוע לי הוא יצא לאור עד שנת תשס"ג בעשר מהדורות. אמנם צורת ההדפסה נשארה בעינה.¹⁸⁶

אין אנו יודעים מה טעמו הכמוס של רי"י ווייס, אבל כנראה שיש לחלק בין ספר זה לספריו של רי"י ווייס עצמו, שהרי ספריו, הן תשובותיו והן דרשותיו, הנקראים בשם מנחת יצחק, נדפסו בדפוס רגיל.

כדאי לציין כי גם חלק מספריו של ר' יצחק זאב סולוביצ'יק (הגרי"ז) יצאו לאור בהכפלה, כמשצורפים אליהם חידושי אביו ר' חיים (הגר"ח). חידושים אלו ממשיכים לצאת בצילום כפי שהם. *

איני יודע אם הטעם הכמוס של רי"י ווייס וצורת ההדפסה של חידושי הגרי"ז והגר"ח קשורים בהכרח עם צורת האותיות, או שיש לכך טעמים אחרים. אמנם יש חכמים שהביעו את דעתם בבירור נגד שינוי צורת האותיות. הרי לנו דברי אחד מהמתנגדים:¹⁸⁷

לאחרונה גם נשתנו צורת האותיות והנקודות¹⁸⁸ מהרבה ספרי קודש כמו תהלים סידורים ותנ"ך ממה שהיה מקובל לנו מדור דור, מעגולים לרבועים עקודים וברודים,¹⁸⁹ וכפי הידוע לכל שהרבה סודות התורה גנוזים בצורת האותיות והנקודות, ולכן הירא את דבר ה' יעמוד בפרץ, ותבוא עליו ברכת ה'.

על השינוי לדבריו "מעגולים לרבועים" כבר הבאנו את דברי החכמים והמדפיסים בנושא זה לעיל. אבל יש כאן עניין עקרוני והוא ההתנגדות לעצם שינוי האותיות. ועל כך השיב ר' יהושע מונדשיין:¹⁹⁰

סתם ולא פירש איזה סודות התורה נרמזים בצורת האותיות העגולות דוקא (שחלקן עוצבו ונחקקו ע"י אומנים גוים ברוח האותיות הלועזיות), יותר מאשר באותיות המרובעות (אותיות "קורן" על דרך משל) שנחקקו ע"י ישראל לפי צורת האותיות

כאילו יצאה השגגה מלפני השליט". מעניין לראות שגם בימינו, בעידן ההדפסה על ידי המחשב הביתי, הסטנסיל עדיין נמצא בשימוש. *

186 אבל במהדורות השונות נדפסו תיקונים והוספות ודומה כי חלק מהם נדפסו כרגיל. כמו כן מצורף לספר קונטרס בשם חיזוק למשכני יעקב, והחל ממהדורה מסויימת אף הוא נדפס כרגיל.

187 דברי רא"ח קליינמאן, אור ישראל, יב (תשנ"ח), עמ' קצד-קצה.

188 על שינוי הנקודות ראה לקמן פרק עשירי, סעיף ט.

189 כנראה שהשתמש כאן במליצה, על פי בראשית לא, י: "והנה העתודים העולים על הצאן עקודים נקודים וברודים", ונשמטה ברבריו המלה נקודים, שרצה להתכוון בזה לנקודות.

190 אור ישראל, יג (תשנ"ט), עמ' רח. הסוגריים במקור.

שנהגה בכתיב הקודש שנכתבו בארץ ספרד. ומדוע לא שמענו על יראי ה' שיצאו לישע עמו בשעה שהחלו להדפיס ספרים באותיות שנשתנתה צורתן מכפי שנהגו עד אז בכתיב היד?

די לנו בתשובתו של ר"י מונדשיין, והאריכות בזה למותר.

ג. אותיות גדולות וקטנות

השימוש באותיות גדולות וקטנות לצרכים שונים הוא קדום מאוד, וכבר במקרא אנו מוצאים, על פי המסורה, אותיות גדולות וקטנות. אמנם יש לשאול מה היה השימוש של אותיות גדולות בתקופה שלפני הדפוס בשאר ספרים.¹⁹¹ מצאנו פרט מעניין בדברי התוספות בברכות מו ע"ב ד"ה והטוב:

ונאמן אתה של ברכת ההפטרה הוא מן הברכה העליונה, ולכך הוא נכתב גדול, שבימים הראשונים היו רגילין לעמוד כל הקהל ולומר בקול רם נאמן אתה וכו' כשהיה התינוק מגיע שם.

נמצאנו למדים מדברי התוספות הללו, כי במחזור (בסידור) שבו נכתבו ברכות ההפטרה, נכתבה ברכת 'נאמן אתה' באותיות גדולות, כדי לציין בכך כי על כל הקהל לעמוד על רגליו בעת אמירתה של ברכה זו, ולומר אותה בקול רם ביחד.¹⁹² דומה שתפקיד מעין זה לאותיות גדולות יש בו מן החידוש. עם זאת נראה ששיטה זו נהגה גם ביחס לתפילות נוספות. לאמור, אותיות גדולות במחזור התפילה ציינו כי על הקהל לעמוד על רגליו, ולומר דברים אלו ביחד ובקול רם.¹⁹³

עם המצאת הדפוס, עדיין היו מחזורים ששימרו נוהג זה, והמשיכו להדפיס באותיות גדולות את המקומות שבהם היה על הקהל לעמוד על רגליו ולומר בקול רם דברים אלו.¹⁹⁴ במשך הזמן נתבטל שימוש זה באותיות גדולות, והודפסו הוראות למתפלל היכן יש לעמוד, כפי שהודפסו הוראות אחרות.

191 על שימוש מסויים באותיות גדולות וקטנות שעשה ר' אברהם אבולעפיה באחד מספריו, ראה בספרו גן נעול, ירושלים, תש"ס, עמ' 5.

192 כך גם נאמר במסכת סופרים יג, ט, מהד' היגר, ניו יורק, תרצ"ז, עמ' 245: "ומיד עומדין העם ואומרים, נאמן אתה הוא י"י אלהינו ונאמנים דבריך נאמן חי וקיים תמיד תמלוך עלינו לעולם ועד", וציין לכך כבר וידר הנזכר בהערה הבאה.

193 ראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח וכמערב, ירושלים, תשנ"ח, כרך א, עמ' 395-430, בעניין: 'צעקת "הוא" בימים הנוראים'. וידר כתב שבתפילת עלינו לשבח בקטע: "הוא א-להינו אין עוד", היו קהלים שנהגו לצעוק במלה 'הוא'. בעמ' 400, הערה 32, וגם בעמ' 406, ציין לכמה מחזורים, בכתיב יד ובדפוס, והוסיף לכך גם צילומים, שבהם מלה זו נכתבה באותיות גדולות, כדי לציין למתפלל שכאן עליו להרים את קולו.

194 ראה וידר בהערה קודמת. בעמ' 414 הוסיף וידר, כי גם את המלה "המלך" בתפילת שחרית של ר"ה ויוכ"פ אמרו בקול רם, ואף אותה הבליטו באותיות גדולות, הן בכתיב יד והן בדפוסים.

אכן בדרך כלל השתמשו, הן המעתיקים והן המדפיסים, באותיות גדולות למטרות אחרות. השימוש בהן נעשה לצורך הדגשה,* או בתחילת עניין¹⁹⁵ או קטע,¹⁹⁶ או שהוא נעשה מטעמים טכניים, או מטעמי עיצוב. בדרך כלל השימוש באותיות קטנות אינו נעשה לצורך הדגשה, אלא נעשה מטעמים טכניים, או מטעמי עיצוב.¹⁹⁷ הדפוס לא שינה אפוא באופן מהותי את השימוש באותיות אלו, באשר כך נהגו גם טרם הדפוס. נתייחס עתה לשימוש מסויים באותיות גדולות בתקופת הדפוס.

בראשית ימי הדפוס ציינו המדפיסים באותיות גדולות את תחילתו של דיבור המתחיל של בעלי התוספות, ובדרך כלל הדפיסוהו גם באותיות מרובעות.¹⁹⁸ בדורנו הכניסו המדפיסים שיפור נוסף, וגם כל דיבור מתחיל של רש"י נדפס באותיות גדולות.¹⁹⁹ יש שלא הסתפקו בכך, אלא גם הדפיסוהו באותיות מרובעות.²⁰⁰ ואל יהי השינוי לאותיות גדולות קל בעיניך. הרי לפניך קטע מהודעה שהדפיסו מדפיסי ש"ס ווילנא והוראדנא:²⁰¹

לכבוד שלומי אמוני אחינו בני ישראל ועיני העדה... פתח דברינו יאיר, ההודאה לאדון כל ית"ש... צריכים אנו למודעי, לשום כה נגד אחינו, על דבר אשר יצאנו

195 ראה ר' אשר וייס, מנחת אשר על התורה, ירושלים, תשס"ו, במדבר, סי' יג, עמ' עז בהערה. על יסוד דברי התוס' בפסחים קד ע"ב הוא כתב, שהאותיות הגדולות באו לציין סימן הפסק בלבד, "ונהגו בימי קדם כמו שנהגים היום לכתוב כל ענין נפרד בהפסק מסוים ולכתוב את תחילתו באותיות גדולות, וכמו שנהגו המדפיסים בש"ס וילנא, דכל קטע שכתוס' פתחו בהפסק ובאותיות גדולות", ועל יסוד דברים אלו הוא מסביר את כוונת התוס' בברכות באופן אחר. אבל דומה שלאור דברי וידר, אין מקום לדבריו, כמוכן בכל הנוגע לכתוב בסידורים.

196 במסכת קידושין דפוס סביוניטה, ש"ג, נדפסו הפסקאות בגמרא באותיות גדולות, ודומה שאין לכך חבר בדפוסים אחרים. כן השתמשו באותיות גדולות בעוד מקומות, ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' נו.

197 כדי לחסוך מקום, או כדי למלא את השורות ועוד בכגון אלו, היה על המדפיס להשתמש לעתים באותיות קטנות. אולם יש שהמדפיס לא השתמש באותיות קטנות, אלא השתמש באותיות דקות ובאותיות עבות. ראה לדוגמה דימיטרובסקי, מבוא (לעיל הערה 15) עמ' 66, הערה 270.

198 במסכת בבא קמא, לובלין-קראקא, ת"ו-ת"ח, בדפים שנדפסו בלובלין נדפסו דברי המתחיל של התוספות באותיות רש"י, ואילו בדפים שנדפסו בקראקא הם נדפסו באותיות מרובעות. כך על פי מפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 333954.

199 בתלמוד, פיורדא, תקפ"ט, כתב המדפיס בהקדמתו, אות ג: "כל דיבורי המתחיל בפירוש רש"י ז"ל על הגמרא, אשר לפנים היו נפרדים מדברי פירושו העצמי בנקודה אחת קטנה, אשר כמעט [=בקושי] עין רואה ומבחינה, הדפסתי עתה באותיות מרובעות, לעין כל נגלות ונראות, למען יראה וימצא הקורא חיש מהר את מבוקשו, ויטעם עדנים לנפשו". ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קלג. וכן עשו אחריהם מדפיסים נוספים, ראה לקמן הערה 202.

200 בשנת תשכ"ד נדפס בניו יורק 'תלמוד מרובע', משום שאת הדיבור המתחיל של רש"י הדפיסו באותיות מרובעות, וכן עשו בדורנו עוד מספר דפוסים, ראה לקמן הערה 202. לעיל הערה 15 כתבנו, שבדפוסים קדומים מצאנו שאף את דברי רש"י היו שהדפיסו באותיות מרובעות.

201 תקצ"ו, ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קלד-קלה. דף זה נמצא ברשותו של ר' יהושע מונדשיין, ותודתי לו שהואיל להמציאו לידי.

מגדרינו, לשנות מאשר אמרנו עם הספר במודעה הראשונה, שהדבור המתחיל ברש"י יהיו באותיות גדולות. לא מעצלות ח"ו, כי מה הברל זאת לפני המדפיסים. ובשגם כי כל אשר יכולנו לפאר את הש"ס בפאר המעלות... אפס כי זאת נצטווינו מפי גדולי גאוני הדור, מבלי לשלות יד לשנות תוארם מדפוסים ראשונים, למען לא יתבלבל על ידי זה הרגילות של הלומדים, ויהיו יכולים להתנהל לאטם כפי רגילותם בכל ספרי שסי"ן הקודמים, ועוד מכמה טעמי תריצי, אשר ראויים הדברים למי שאמרם. ועל כן חדלנו מזה, שלא נהיה ח"ו כמעוותים, תחת רצונינו רק לתקן.

לאמור, המדפיסים הבטיחו שידפיסו את הדבור המתחיל בדברי רש"י באותיות גדולות וחזרו בהם עקב התנגדותם של גדולי הדור. הרי לנו שהיו כאלה שהתנגדו לכל שינוי בצורת דף התלמוד.²⁰²

אכן, הדפסה באותיות גדולות כמציינת את הדיבור המתחיל נהוגה לא רק בתלמוד, אלא בכל ספרי הקודש. לעתים ההדפסה באותיות גדולות נבעה מטעות כל שהיא, ועל כן באותו מקרה גם הדיבור המתחיל הוא טעות.²⁰³

מובן מאליו שיש חשיבות להדפסה באותיות גדולות,²⁰⁴ שהרי אותיות אלו מושכות תשומת לב רבה יותר, וממילא הדבר יועיל ללומד.

כבר כתבנו לעיל²⁰⁵ כי ר' יצחק דוראן, בהקדמה לספרו מעשה אפד, מנה דרכים המועילים לזכרון, ובין השאר כתב כך:²⁰⁶

שיהיה העיון בספרים שתטה הכתיבה בהם אל הגסות והעובי²⁰⁷ מאשר תטה אל הדקות, לפי שהכתיבה הגסה ישאר רשמה בחוש המשותף והדמיון גם כן יותר

202 בעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 588-590, הראיתי שכך התייחסו לש"ס רפוס וילנא, בבחינת "כזה ראה וקדש". כאן אנו רואים שגם לש"ס שנרפס עוד לפני ש"ס וילנא כבר היו שהתייחסו כך. החשש מפני שינויים בצורת הדף של התלמוד קיים גם בימינו. הגה בתלמוד בבלי מהדורת עוז והדר, נרפס הדיבור המתחיל של רש"י באותיות מרובעות. לכן במבוא בעמ' ו, ראו כחובה לעצמם לציין כי הם אינם הראשונים בשינוי זה. לפיכך כתבו כי בפירודא, ששם נרפסו שתי מסכתות בודדות: ברכות, תקפ"ט; שבת, תקצ"ב נרפס הדבור המתחיל של רש"י לראשונה באותיות מרובעות [מדפיס זה היה הראשון שנהג כן, והעתקנו את דבריו לעיל הערה 199], וכן נעשה אח"כ בש"ס טשרנוביץ [מאמר, עמ' קלט], ובש"ס למברג [שם, עמ' קמז], "ובעור כמה דפוסים והדבר נתקבל יפה אצל הלומדים". לכן אף הם (עוז והדר) הדפיסו את הדבור המתחיל באותיות גדולות מרובעות. אגב, לא כולם חששו מפני הדפסת הדבור המתחיל באותיות מרובעות, ולעיל הערה 200, ציינתי אחד מהדפוסים הללו.

203 ראה לדוגמה טור חושן משפט, סי' קנו, בחרושי הגהות אות [א].

204 כמובן שיש בכך גם מן הנוחיות, אם אין הן גדולות יתר על המידה. לכן ר"פ הורוויץ מתנה כי את ספר הברית ידפיסו ב"האותיות יהיו גדולים או בינונים ולא קטנים". כך כתב בספרו ספר הברית השלם, הקדמה שנייה, פיעטרקוב, תרס"ה, עמ' 14.

205 ליד הערה 84.

206 מעשה אפד (לעיל הערה 85) עמ' 21, הדרך העשירי.

207 כלומר, אותיות גדולות.

מהדקה, וגם כי בעת הזקנה יחשכו הרואות לא יצטרך להעתק מספר אל ספר, ולזה היה המנהג הראשונים כלם לכתוב הספרים האלה בכתיבה הגסה.²⁰⁸

גם ר' יהודה אריה די מודינא שכתב עצות שיועילו לזכרון של הלימוד, עמד על פרט זה, ובין שאר דבריו בנושא הזכרון כתב:²⁰⁹

כאשר תכתוב מה שיהיה בספר ללמדו על פה, או להשאירו בזכרוןך, הנה מה טוב כי תכתוב כל ריש מלין וכל תחלת ענין בריוח בין הדבקים, וראשיתו באותיות גדולות וחלוקת עמודים ודפים, לא תחוס עינך על נייר... ואם לקולי ישמעו המדפיסים אצוה על ידי עושי המלאכה להדפיס כל הספרים בריוח והפסקות ואותיות גדולות כפי הענין, ועיניהם אל תחוס על מעט נייר יותר אם לתועלת הקוראים יפקחו עינם.

כך כתב גם ר' יעקב שהדפיס קונטרס דינים להולך בדרך. בקונטרס זה הדפיס כמה שמות של מלאכים המסוגלים לשמירה והצלה, ולאחר זאת כתב:²¹⁰ "ולכן כתבתי אותן באותיות גדולות שני]היו נכרים ומתוך כך זוכרים, ולא יאמר אותם לחנם בלתי צורך בקשתו". עתה נתייחס לשימוש שנעשה באותיות קטנות בתקופת הדפוס.²¹¹ אותיות קטנות אינן זוכות לתשומת לב מרובה, והשימוש שנעשה בהן היה בהתאם לכך. א' מנור-מינץ הראה²¹² כי בפיוט מסויים לשבועות יש כמה שורות שלא נהגו לאומרן מפני שראו בהן גנאי. לכן לדבריו, "באחד הדפוסים הראשונים של המחזור האשכנזי... קטעי הגנאי נדפסו שם באותיות קטנות ולא מנוקדות", ללמדך שאין לאומרם. בדומה לכך כתב ש' עמנואל ביחס לפיסקה "כשירד רבון העולמים למצרים" הנמצאת בהגדה של פסח, שהיו דעות שונות ביחס לאמירתה.²¹³ עמנואל הראה שפיסקה זו נכתבה בהגדות שונות באותיות קטנות, או שנכתבה ללא ניקוד, ללמדנו שאין לאומרם, או שיש ספקות ביחס לאמירתה. הרי לנו שימוש מיוחד באותיות קטנות, וגם שימוש מיוחד בחסרון ניקוד. ❁

208 כאן הביא המחבר את דברי הכוזרי (מאמר ב סי' פ), שכתב כי הסיבה לכתיבה באותיות גדולות היא משום חסרון הספרים, שהיו מספר לומדים מתקבצים סביב ספר אחד. המחבר כתב על כך כי דבריו נכונים בזמן שהיו באמת הרבה לומדים, אבל בזמננו אין הרבה לומדים, ולכן הסיבה לכתיבה באותיות גדולות כיום היא כפי שהוא הסביר.

209 לב האריה, ויניציאה, שע"ב, שער ראשון, פרק יא, דף ו ע"ב.

210 קצור ספר מצוות גדול לר' משה בן יעקב מקוצי, ובסופו נדפס קונטרס עובר ארח מאת ר' יעקב נפתלי בן יהודה ליב, קארלסרוא, תקכ"ג, דף קעא ע"א.

211 יש לדעת כי לעתים היה גם קושי טכני להשיג אותיות קטנות. כך לדוגמה בספר שלחן ערוך עם הפירושים עטרת צבי ונחלת צבי לר' צבי כץ, קראקא, ת"ו, סי' קכח, נכתב בגליון (דף סא רע"א. בדף אחריו נדפס בטעות פעם נוספת המספר סא): "בעבור שעד פה לא היו עדיין האותיות קטנים מוכנים שמתה המראה מקום מבפנים, ומכאן ולהלן מבחור".

212 א' מנור-מינץ, 'מה אתה נותן פתחון פה למינים', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 638, הערה 4.

213 ש' עמנואל, "כשירד רבון העולמים למצרים": לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח, תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 118, מס' 1, 2.

כך גם נהגו המדפיסים מאוחר יותר, וכמו שמצאנו בדברי ר' אברהם דוד לאוואט:²¹⁴

וכן בסדר האריז"ל זלקווא נמצאים התיבות כי בנו בחרת, רק שהמסדר אותיות לא חלק להם אותיות גדולות כמו בשארי התיבות, כי מסתמא חשש המסדר אותיות אולי התיבות הללו פוגמים מנין הל"ה תיבות.

גם בימינו יש ונהגו כך, וכפי שמצאנו במחזור רומא, *תשכ"ד, "שהוגה בעיון נמרץ ומזוקק שבעתים... ע"י מעלת החכם כמהר"ר דוד יצחק פאנצ'ירי", והוא בנוסח התפילה "כפי מנהג קהילות קדושות איטליאני". בתפילת עמידה של ראש השנה נדפס גם "והשיאנו" כנהוג באיטליה, אולם את המלים "בשמחה ובששון מועדי קדשך" בסמוך לחתימה הדפיסו באותיות קטנות. עמד על כך מ' רפלד, שהסביר כי הדפסה זו נועדה ללמדנו "שיש כאלה הנוהגים מנהג רומא, שמשמיטים 'והשיאנו' בתפילת ראש השנה".²¹⁵

בדומה לכך אנו מוצאים בדברי ר' ישראל ליפשיץ בהקדמתו לפירושו תפארת ישראל על המשנה: "גם העמדתי כל הפלפולים באותיות קטנים למען מי אשר לא ירצה להלאות שכלו בפלפולא חריפתא... רצונו זה כבודו לדלג על ההרים החדודים והגבעות הנשאות". לאמור, האותיות הקטנות הן סימן שהכתוב בהן אינו חלק ממשי מפירוש המשנה, אלא הוא חלק פלפולי, ומי שאינו רוצה להעמיק יכול לדלג עליו. בדורנו נוהגים כך מהדירים מסויימים, אלא שבמקום להדפיס באותיות קטנות את החומר שאפשר לדלג עליו, הם הדפיסוהו באותיות השונות משאר אותיות הספר.²¹⁶

שימוש אחר באותיות קטנות הוא כאשר יש לנו תפילות מסויימות, שלעתים נהוג לאומרן ולעתים אין אומרים אותן. בדרך כלל הן מודפסות באותיות קטנות והמתפלל צריך לתת דעתו באיזה זמן יש לאומרן, ובוזה ניתן לכלול גם את אמירת משיב הרוח ומוריד הגשם וכדומה לזה. צורת הדפסה זו יכולה גם להטעות את המתפלל ולגרום לו בלבול, משום שהוא עלול לטעות ולחשוב כי הנדפס באותיות קטנות מלמד שאין לאומרו.²¹⁷

שימוש מקובל מאוד של הדפסה באותיות קטנות, הן ההוראות למתפלל המודפסות בתוך סידור התפילה. למרות שמדובר בהוראות למתפלל, וברור שאין הן חלק מהתפילה, הרי שההדפסה באותיות קטנות יכולה לעתים להטעות את המתפלל. הרי לנו דוגמה מעניינת.

214 שער הכולל, קידוש לשבת, פי"ח אות ד, ברוקלין, תשס"ח, דף נט ע"א.

215 מ' רפלד, נתיבי מאיר, ירושלים, תשע"ג, עמ' 138, וראה גם בסוף הערה 66, ששם הצביע על מקום נוסף הדומה לזה.

216 כגון: חומש הרא"ם, מהד' ר' משה פיליפ, פתח תקוה, תשנ"ד, ראה במבוא, עמ' טז מס' 7; שו"ת אהלי תם לר' תם אבן יחיא, מהד' ר' יוסף שכח, ירושלים, תשנ"ט, הקדמת המחבר דף ב ע"ב, ובהערה 15 שם. וכן מצאנו בספרים נוספים שנדפסו בדורנו.

217 כך לדוגמה מצאנו בשו"ת חיי בנימין לר' בנימין יחיאל פוזן, [חמ"ד], תשס"ז, סי' כה, עמ' נא: "מעשה אירע כאן שהשליח ציבור אחר שאמר הקדושה התחיל מיד אתה חונן ודילג לדור ודור וכו' [וזה טעות דשכיח מפני שהוא יודע בנפשו שצריך לדלג כאן, וגם נדפס באותיות קטנות] והרגיש מיד בטעותו". הסוגריים הללו במקור.

בתפילת שחרית אנו אומרים: "לעולם יהא אדם ירא שמים... וישכים ויאמר רבון כל העולמים... אנחנו מפילים תחנונינו לפניך" וכו'. ר' יוסף דוד פילוסוף, מחכמי שאלוניקי, כתב על כך:²¹⁸

* וישכים ויאמר וכו'. ראיתי בסדור אחד ב' תיבות אלו מאותיות קטנות, משמע שהוא ציווי של המסדר שהוא מצוה לקורא שישכים ויאמר רבון העולמים וכו', לא שהקורא עצמו יאמר גם ב' תיבות אלו, שאם כן אין תפלתו תחנונים באמרו רבון העולמים כו', אלא כמצוה ומלמד לאדם איך יאמר והוי כקורא לתנוק טופס ברכות.

לאמור, הואיל ור' יוסף ראה בסידור מסויים שהמלים "וישכים ויאמר" נדפסו באותיות קטנות, הוא הבין שצורת הדפסה זו מלמדת כי מדובר כאן בהוראה למתפלל. אף הוסיף ר' יוסף ונימק את דבריו: הרי התפילה רבון העולמים הנאמרת מיד היא תפילת תחנונים כמו שכתוב בה, ואילו המלים "וישכים ויאמר" הן ציווי לאדם שעליו לומר תפילה זו, ואם כן ציווי זה מפקיע אותה מתפילת תחנונים.

לשלמות הדיון נוסיף שהחיד"א חלק על דבריו וכתב, כי המלים הללו אינן הוראה למתפלל, אלא הן חלק בלתי נפרד מהתפילה.²¹⁹ המחלוקת בעניין משמעותן של שתי מלים אלו נשארה בעינה גם בין החכמים שבאו אחריהם, והיא באה לידי ביטוי בסידורים. לכן, יש סידורים שהמלים הללו הן חלק מהתפילה, ויש סידורים שהמלים הללו הושמטו. מכל מקום, דומה שבזמננו לא מצאנו שידפיסו אותן באותיות קטנות.

ד. שימוש במספרים

בתקופה שלפני הדפוס, עימוד הספר לא היה קבוע, והוא השתנה בהתאם לכתב ידו של המעתיק. לכן, ספר שיחזיק בידיו אדם פלוני, לא יהיה זהה בעימודו לאותו ספר שיחזיק בידיו אדם אחר. ממילא מובן כי אין סיבה למחבר לציין את מספרי הדפים של הספר. כדי לדעת את הסדר הנכון של הדפים, די לו לכתוב בשולי הדף את המלה שבה מתחיל הדף הבא, ובכך נשמרת רציפות הדפים. מלה זו נקראת משום כך בשם שומר הדף. עם זאת היו מעתיקים, מועטים אמנם, שציינו את מספר הדף, והציון היה באותיות עבריות.²²⁰ הואיל ודפי הספר אינם ממוספרים, אין המחבר יכול להפנות בדבריו ממקום למקום על פי מספרי דפים. ניתן יהיה להפנות ממקום למקום רק כאשר המחבר יחלק את ספרו לקטעים מסויימים. כיום חלקים אלו נקראים בדרך כלל בשם פרקים. אולם בתקופה שלפני הדפוס היתה לחלוקה זו כמה וכמה שמות כגון: סימנים, שורשים, אמירות, ועוד.²²¹

218 ביח דוד, שאלוניקי, ת"ק, או"ח סי' תק, דף קלא ע"ג.

219 ברכי יוסף, או"ח, סי' מו, אות יז.

220 מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 1.0, תשע"ב, עמ' 245-257, סקר בצורה נרחבת את השיטות השונות של ספרור קונטרסים ודפים (מיקומם, צורתם, ספרות ואותיות, ועוד), והשווה זאת גם לנעשה בתרבות העולמית.

221 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, פרק אחד עשר, עמ' 524-558.

המצאת הדפוס יצרה מצב חדש. הואיל וכל ספר נדפס באותו עימוד ובכמות מרובה, הרי מעתה יש תועלת במספור הדפים, כיון שניתן להפנות את המעיין למקום מסויים בספר על פי מספר הדף. אמנם בספרי הדפוס הראשונים עדיין לא היו מספרים לדפים, כיון שבראשית ימי הדפוס המדפיסים עמדו עדיין תחת ההשפעה של התקופה הקודמת, שבה לא צויינו מספרים. אבל מהר מאוד מצאנו בכל ספר נדפס סימוני דפים. כפי שראינו לעיל, מספרי הדפים בספר העברי סומנו בדרך כלל באותיות עבריות, על פי ערכן המספרי.

(א) השימוש במספרים כציון לקונטרסים, דפים ועמודים

נראה שהספר הראשון שבו נדפסו מספרי דפים, הוא תנ"ך שהדפיס יהושע שלמה שונצינו הנקרא בשם עשרים וארבעה, נאפולי, רנ"ב לערך.²²² המספרים נרשמו באותיות עבריות, רק בעמוד ב של הספר,²²³ ומשמאל לכותרת שם הספר, ואילו בעמוד א נרשם בכותרת רק שם הספר. לדוגמה, בתחילת ספר שמואל נרשם בכותרת של עמוד ב הנמצאת במרכז העמוד: "שמואל קנה", כאשר "קנה" הוא ציון של מספר הדף. אבל בכותרת שבעמוד א נרשם רק: "שמואל". בהמשך נרשם בכותרת של עמוד ב: "שמואל קנו", ובכותרת של עמוד א: "שמואל", וכן הלאה. מכאן ואילך אנו מוצאים כי אט אט החלו המדפיסים לציין את מספרי הדפים,²²⁴ ואלה שעשו כן ציינו אותם באותיות עבריות. כאשר הציון המספרי ועדיין באותיות עבר לעמוד א של הספר, הוא צויין בצד שמאלו של העמוד. מעתה ואילך זו היתה בדרך כלל שיטת ציון עמודי הספר.

דניאל בומברג החל להשתמש לראשונה במספרים, אמנם לא לצורך מניין הדפים, אלא לצורך מניין הקונטרסים. לאמור, בנוסף לסימון באותיות עבריות שנעשה לציון הקונטרסים, הוא השתמש גם בספרות. כך אנו מוצאים בשו"ת ר"י קולון (מהרי"ק) שנדפס בוויניציאה בשנת רע"ט, וכן בלקוטי הפרדס שנדפס שם באותה שנה, וכן מצאנו בספרים נוספים. אבל את מספרי הדפים המשיך לציין באותיות עבריות. מאוחר יותר החלו המדפיסים להשתמש במספרים. לדעת הברמן²²⁵ הספר העברי הראשון שדפיו צויינו במספרים הוא הערוך, פיזרו, רע"ז. עם זאת מצאנו מדפיס שאמנם השתמש במספרים, אך לא ויתר על האותיות. אליוזי בראגאדין הדפיס בראשי הדפים מספרים, ובצדם הדפיס גם

222 ציין לכך א"מ הברמן, תולדות הספר העברי, ירושלים, תש"ה, עמ' 43. אמנם בהערות שבסוף הספר, עמ' 107, כתב כי "הספר העברי הראשון שמספרי דפים עבריים בצדו הוא ספר אגדות התלמוד, קושטנטנינה רע"א". נראה שכוונתו לומר שהוא הראשון שבו נרשמו מספרי הדפים בעמוד א.

223 יש לשים לב כי לא נעשה רישום רציף של מספרים עמוד אחר עמוד, אלא הרישום הוא בדפים, וכך נהגו בספרים אחרים, לרבות כמובן את התלמודים. לא נתברר לי מדוע לא הדפיסו את המספרים ברצף של עמוד אחר עמוד.

224 ראה הערה 222, על אגדות התלמוד. מאוחר יותר מצאנו סימון כזה, כלומר סימון דפים באותיות ובעמוד א, בעין יעקב הנדפס בשאלוניקי, רע"ו-רפ"ב, וכן בספר תולדות אדם וחווה לר' ירוחם, קושטא, רע"ו, ואפשר שיש ספרים הקודמים להם בציון הדפים.

225 הברמן (לעיל הערה 222), בהערות שבסוף הספר, עמ' 107.

את האותיות המתאימות.²²⁶ כאמור, הציון במספרים בא לעתים בתוספת לציון באותיות, ולעתים הוא דחה לגמרי את הציון באותיות.

(ב) דעות שונות ביחס לשימוש במספרים

החכמים התייחסו לשימוש במספרים בספרי קודש, ולפנינו מגוון של דעות.²²⁷ במסכת מדות פ"ג מ"א שנינו: "וכשעלו בני הגולה הוסיפו עליו ארבע אמות מן הדרום וארבע אמות מן המערב כמיין גמא". בתוספת יו"ט שם דן בצורתה של האות היוונית גמא. ועל כך כתב ר' דוד חיים קורניאלדי:²²⁸

ומה שיש לדקדק הוא אמאי לא קאמר כמיין דל"ת, ונראה דלא בעי למינקט אותיות הקדושות לצורה. ומזה הטעם עצמו תני במנחות (פ"ו מ"ג) ובשאר דוכתי²²⁹ נמי כמיין כ"י, ולא תני כמיין כף כפופה. ולכאורה היה נראה מזה הטעם נמי אומר ר' ישמעאל גבי קופות בשקלים (פ"ג) [פ"ב מ"ג], דיוונית כתוב עליהם,²³⁰ ומיהו ליתא דא"כ מאי טעמא דתנא קמא דאמר התם אל"ף בי"ת גימ"ל. לכך נראה דבכהאי גוונא לכתוב על קופות של הקדש ודאי שרי, וטעמיה דר' ישמעאל הוא משום דיפיפותו של יפת ישכון באהלי שם כדאמרין בפ"ק דמגילה (ט ע"ב), וכיון דמצי למיעבד יונית, ניחא טפי מלמעבד בלשון הקודש.²³¹

דברי רד"ח קורניאלדי מצטרפים לאמור לעיל, סעיף א, אות (ב), מספר 2, עמ' 333, בדבר הסיבה לכך, שיש המעדיפים להשתמש באותיות רש"י במקום אותיות מרובעות.²³² אמנם ביחס לקופות של בית המקדש הוא סבור, שהואיל ומדובר בצורכי קודש אין מניעה

226 כך מצאנו בספרים שהדפיס בויניציאה, שי"א, שהם: קרית ספר למבי"ט, טור יו"ד, וכן באלו שהדפיס מאוחר יותר. ראה גם לקמן הערה 257. אבל באותה העת הוא הדפיס גם את משנה תורה לרמב"ם, ושם השתמש רק באותיות לציון מספרי העמודים. כך הדפיס גם מתחרהו המדפיס יושטיניאן, שאף הוא הדפיס באותה העת את משנה תורה. אלא שיושטיניאן לא ציין את העמודים במספרים בשום ספר שהדפיס, ולכן אצלו אין בכך חריג. איני יודע אם אי הדפסת מספרי העמודים אצל בראגאדין קשורה עם הריב שהיה בין שני המדפיסים הללו. על המדפיסים הללו ומשנה תורה לרמב"ם שנרפס על ידיהם, ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 613-623, ובהערות שם.

227 בנושא זה נגע במקצת מ' מאיר, "הרב ישראל ליפשיץ - תולדותיו, כתביו ודיון ראשוני בשיטתו הפרשנית בחיבורו 'תפארת ישראל'", דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה, עמ' 90-92.

228 בית דוד, על המשנה, אמסטרדם, תצ"ט.

229 כלים פ"כ מ"ז, וכן נזכר בתלמוד מספר פעמים.

230 דברי המשנה מובאים אצלנו בתחילת העמוד הבא.

231 אגב אורחא אציין בזה לדברי ר' אברהם ניימרק, אשל אברהם על חולין, תל אביב, תש"ח, דף ב ע"א, שהסביר שלדעת ר' ישמעאל כתבו ביוונית, משום שבאותיות הא"ב השתמשו כבר בשעת הסכנה לציון תרומה ומעשר שני וכד', ככתוב במסכת מעשר שני, פ"ד מ"א, וכדי שלא יבואו לידי טעות השתמשו כאן באותיות יווניות. או שחששו להשתמש באותיות עבריות מפני השלטון היווני שהיה בארץ.

232 ראה שם עמ' 335 ובהערה 28, שיש סבורים שאין להתיר אף אם ישנו מעט את הכתב האשורי. נראה שזו דעת ר"ח סופר והיעב"ץ, שיובאו מיד לקמן, ולכן הוכרחו לכתוב בכתב יווני, ולא בעברית ובאותיות מרובעות.

לכתוב עליהן בכתב מרובע או אשורי, וזו דעתו של תנא קמא. ברם ר' ישמעאל שאמר שכתבו עליהן ביוונית הוא משום נימוק אחר, משום דיפיותו של יפת ישכון באהלי שם. אבל עדיין לא נאמר כאן מאומה בדבר שימוש במספרים. זאת שמענו מדברי ר' חיים סופר על המשנה בשקלים שהזכירה רד"ח קוריאנאלדי. וכך שנינו בשקלים פ"ב מ"ג:

בשלש קופות של שלש שלש סאין תורמין את הלשכה וכתוב בהן אלף בי"ת גימ"ל רבי ישמעאל אומר יונית כתוב בהן אלפ"א בית"א גמל"א.

ר' חיים סופר בפירושו למשנה בשם קול סופר, מונקאטש, תרמ"א, כתב כך:

ואולי מגודל קדושת אותיות אלף בית אשר צורתן ותמונתן רומזים על דברים העומדים ברומו של עולם כנודע מספרים הקדושים, א"כ לא חפצו להשתמש בו לעשות סימנים על הקופות, והשתמשו בלשון יונית. וכן שמעתי שהגאון יעב"ץ הוציא סידור שלו וציין בנאמרען²³³ ולא באותיות קדושות, שלא רצה להשתמש באותיות קדושות בהם לסימנים. כמדומה לי שאבי הצדיק ז"ל סיפר לי טעם זה.

כלומר, לדעת ר"ח סופר, שיטתו של ר' ישמעאל²³⁴ היא כי בבית המקדש השתמשו דווקא באותיות יווניות, משום שלא רצו להשתמש באותיות עבריות במקום מספרים. זאת משום שהאותיות העבריות יש בהן קדושה, ולכן אין להשתמש בהן לצרכים שאינם קדושים. לפיכך גם יעב"ץ השתמש בסידורו במספרים כדי לציין הערות וכד', משום שלא רצה להשתמש באותיות עבריות לצרכים אלו. מובן שלפי הסבר זה הוא היה יכול להשתמש ביוונית, כפי שעשו בבית המקדש, או בשפות אחרות, וכנראה היה לו נוח יותר להשתמש במספרים. גם הסבר זה מצטרף לאמור לעיל בתחילת הפרק, בדבר הסיבה שיש מעדיפים להשתמש באותיות רש"י במקום אותיות מרובעות.

ואכן, על כך שאין מקום להשתמש במספרים כציון העמודים בספרי קודש, שמענו גם מהסיפור הבא. על השמש בישיבת וולוז'ין הוטל לבדוק אם יש מתלמידי הישיבה כאלה הקוראים בספרות ההשכלה. מעשה שהשמש מצא בידי אחד התלמידים את הספר אהבת ציון, וחשבו לספרו של המשכיל מאפו, והשליכו ארצה. השמש לא ידע כי הוא ספרו של ר' יחזקאל לנדא. הואיל ובישיבה נוכחו לראות כי שמות הספרים אינם יכולים להעיד על תוכנם, לכן מכאן ואילך נתנו סימן בידי השמש: ספר שדפיו מסומנים באותיות עבריות, ספר קודש הוא, אבל ספר שדפיו מסומנים במספרים, הוא ספר חול.²³⁵

233 לאמור, בסידורו של ר"י עמדין (יעב"ץ) הוא עמודי (שערי) שמים, אלטונא, תק"ה-תק"ח, סומנו הסעיפים של ההלכות במספרים (נאמרען). (אציין, שהדפים סומנו באותיות). בדרכי חיים (תולדות ר"ח סופר, שנדפסו בסוף מחנה חיים, אה"ע ג), עמ' 14, הערה 6, הצדיקו בכך את השימוש במספרים.

234 ר"ח סופר אינו מסביר מה היא שיטתו של ת"ק שהתיר להשתמש באותיות עבריות במקום מספרים, ומה עוד שכך גם פסק הרמב"ם בהל' שקלים פ"ב ה"ז. למעשה זו היא שאלתו-דחייתו של רד"ח קוריאנאלדי שהבאנו לעיל, וכפי שהעיר על כך רנ"ש שליסל המובא לקמן, ליד הערה 236.

235 אז"ה לוי-אפשטיין, זכרונותי, תל אביב, תרצ"ב, עמ' 31-32.

ר' נטע שלמה שליסל נשאל²³⁶ אם מותר לציין את המצבות בבית קברות במספרים, ולא באותיות. הוא השיב שאסור לעשות כן בהסתמך על דברי מהר"ם שיק,²³⁷ שאסור לכתוב על מצבות אפילו אות אחת בשפה זרה.²³⁸ ועל יסוד זה הסיק:

אחרי שהנומרון (=מספרים) הללו אף שאינם בכלל לשון לאומים עכ"פ אינם של קודש אלא של חול... א"כ כיון שיש בידינו לעשות זאת על ידי ציוני וסימני א' ב' וכו' אין אנו רשעים²³⁹ להקדים את של חול לשל קודש, ובפרט במקום קדוש כמו בית החיים ששם אין שום מקום ברא"ש²⁴⁰ המצבה רק ללשון הקודש.²⁴¹

נמצא כי יש להעדיף תמיד סימון באותיות עבריות, מאשר סימון במספרים. רנ"ש שליסל, שהוזכר לעיל, שלח את תשובתו לר' יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, שכתב תשובה ארוכה בנושא זה.²⁴² אביא מדבריו מספר קטעים הקשורים עם האמור עד הנה:

אמנם הנומערין האלו, שאינם מעניין לשון המצבה, אלא לסימנא בעלמא לשאינם בקיאים להכיר את מקומם, וכבר הורגלו כל ישראל בנומערין האלו לעשות כל החשבונות, אף הנוהרין מאוד שלא לדבר ולהשתמש בשום כתב ולשון לאומים. והלא המהר"ם שיק בחו"מ עיקר יסודו יען שהביה"ח²⁴³ יש בו קדושה, וזה ודאי שקדושת ביהכנ"ס חמור יותר ואיסור דאורייתא לדבר שם דברי חול, ואנו רואים בכמה בכנ"ס ובמ"ד אף הישנים שהיו נזהרים מאוד מלכתוב ולהזכיר שם אות אחת מכתב ולשון לאומים, ואעפ"כ מצויינים המקומות בביהכ"נ וביהמ"ד בנומערין כאלו, אף שהיה אפשרות לעשות בדרך א' ב'. וכן היו כמה צדיקים וקדושים שהיה

236 שו"ת ירושת פלטה, קובץ תשובות מגדולי רבני הונגריה שרובם נהרגו בשואה, סי' לו, מהר' חדשה, ירושלים, תשס"ו, דף קסא.

237 שו"ת מהר"ם שיק, ניו יורק, תשכ"א, יו"ד סי' קעא, חו"מ סי' נו.

238 נימוקי מהר"ם שיק היו: בית קברות הוא מקום קדוש, וצריך לנהוג בו כבוד, ולא לנהוג בו מנהג חול, לכן יש לכתוב רק בלשון קודש; בית קברות הוא עולם התחיה, שבו לא יהיה מקום לעמים זרים, ואיך נכתוב את לשונם שם; יש בכך איסור משום ובחוקותיהם לא תלכו.

239 כך כתוב. אולי צ"ל: רשאים, אבל אפשר שאין כאן טעות, שהרי גם הנוסח שלפנינו מובן.

240 כך נדפס. איסורו של רנ"ש שליסל חל על כל המצבה ולא רק על ראשה, ולכן אפשר הגרשיים מלמדים שזו מליצה על יסוד על יסוד הפסוק בשמואל א ט, כב: ויתן להם מקום בראש הקרואים.

241 עוד הוסיף לומר כי ממשנת שקלים שהבאנו לעיל יש ראייה לדבריו, שהרי לפי חנא קמא יש להעדיף אותיות א"ב על פני סימנים אחרים, והלכה כדבריו וכמו שפסק הרמב"ם, ראה לעיל הערה 234. רנ"ש שליסל דחה גם את דברי ר"ח סופר שהבאנו לעיל, וכמו שרמזנו על כך גם לעיל הערה 234.

242 שו"ת דברי יואל, ניו יורק, תשמ"ב, יו"ד סי' קא. שו"ת ירושת פלטה נדפס לראשונה בשנת תש"ו, אבל בדברי ר"י טייטלבוים אין אזכור לספר, ולפיכך המעיין בדבריו אינו רואה לפניו את דברי רנ"ש שליסל במלואם, אלא רק מה שציטט ר"י טייטלבוים מדבריו. ויש רברים שלמעשה נכתבו כבר ע"י רנ"ש שליסל, כמו דברי קול סופר וכי הקדימו רד"ת קורניאלדי, והמעייין אינו יודע שדברים אלו היו בתשובה שהיתה מונחת לפני ר"י טייטלבוים.

243 שהבית החיים. ביטוי זה הוא כינוי לבית קברות, וכן נזכר בדברי רנ"ש שליסל לעיל.

זר בעיניהם כל כתב ולשון לאומים, ואעפ"כ השתמשו במורה שעות ובכמה ענינים בנומערין כאלו, אף שהיה בניקל לתקן זאת לעצמם, אבל לא שמו לב לזה מעולם, ועל כרחק שאין זה דומה כלל לכתב ולשון לאומים, שאינו אלא כמו ענין הסכמיות לכל העולם להשתמש בסימנים האלו, ואין זה מיוחד לאיזה אומה ולשון...

גם ספרי הש"ס שנדפסו בהסכמת גדולים וקדושים מסומנים כן, ואף שאין ראייה כל כך מן המדפיסים, אבל גם הש"ס בבלי וירושלמי דפוסי זיטאמיר שהיו המדפיסים מן הקדושים שבישראל אשר רבים הלכו לאורם מסומנים הדפים בנומערין כאלו. ובסידור הראשון של היעב"ץ שהדפיס הוא ז"ל בעצמו בבית הדפוס שלו, מצויינים שם סימני ההלכות בנומערין כאלו, אף שהאריך מאד בסידור שלו ושפך מורות בגודל התלהבות על אזהרה זו שאמרו חז"ל שלא שינו את לשונם, ואעפ"כ לא חש הוא ז"ל בעצמו להדפיס סימני ההלכות באותו הסידור בנומערין כאלו...

ואולי בשביל זה עושין הסימנים גם במקומות ביהכנ"ס ע"י נומערין ולא באותיות קדושות, הגם שאפשר לכתוב בכתב רש"י, אבל בכתב רש"י בודאי שהרבה מפשרי העם וגם הנשים לא למדו זה ויבואו לטעות...

הנה מש"כ טעם זה על הגאון יעב"ץ,²⁴⁴ זה ודאי אינו, כי הגאון יעב"ץ ציין בנומערין סימני ההלכות, והלא כל חלקי השו"ע מצויינים הסימנים והסעיפים באותיות א' ב' בכתב אשורית, וא"כ מבואר בכל חלקי השו"ע שזה מותר ואין לחוש בדבר, כי ציון סימני ההלכות ג"כ תורה הוא, והוא בכלל מה שאמרו חז"ל (שבת דף ק"ד ע"א) עשה לך ציונים לתורה.

לאמור, יש הבדל בין כתב לבין מספרים. כתב מיוחד בדרך כלל רק אומה מסויימת, ואילו המספרים הם סימנים שנתקבלו על ידי אומות העולם. לכן, אפילו צדיקים שהחמירו שלא להשתמש בכתב של אומות העולם,²⁴⁵ התירו להשתמש במספרים. ר' דוד צבי קצבורג ערך את כתב העת התורני "תל תלפיות" שיצא לאור בהונגריה במשך כארבעים וחמש שנים. ציוני הדפים שבו היו במספרים. העורך כתב שנשאל על כך:²⁴⁶

אמר העורך נתעוררתי ממדינת רוסיא למה אני מציין דפי התל תלפיות במספר לע"ז,²⁴⁷ וכבר השיבותי בלוח התשוב'.²⁴⁸ וכעת העיר אותי הה"ג מקריפש נ"י על

244 כוונת הרב לדברי קול סופר שכתב כי היעב"ץ נמנע בסידורו מלסמן באותיות עבריות מפני קדושת האותיות, ולכן סימן במספרים. הוא דוחה נימוק זה, שהרי היה יכול לציין באותיות וכפי שסומן בשולחן ערוך. אבל אינו כותב מה אכן היה הנימוק של היעב"ץ.

245 כך לדוגמה כתב ר' שלום מרדכי שברון, שו"ת מהרש"ם, ת"ת, ירושלים, תשל"ג, סוף סי' רלג, דף רכו ע"ב: "רק זאת אבקשהו לבל יציין קושיות ותירוצים בציוני לשון דייטש הנהוגים בזה הזמן בעוונותינו הרבים כי בהדי הוצא לקי כרבא, ויש לי חשש בזה משום בחוקותיהם לא תלכו על דרך גוזמא, ויעויין במד"ר פ' שמות שלא שינו לשונם, ודי לחכימא ברמיזא". נראה שהכותב השתמש באותיות גותיות, או גרמניות, במקום מספרים, ועל כך התרעם המשיב.

246 בכתב העת תל תלפיות בעריכת רד"צ קצבורג, חוברת ו, וייטצען, תרנ"ח, עמ' 145 (נדפס שנית בספר פליטה הנשאר, ממחברי וסופרי תל תלפיות, ח"א, ירושלים, תשל"א, עמ' צח).

247 היינו, במספרים לוועזיים.

הקול סופר... וכן שמעתי שהגאון יעב"ץ ציין סידורו בנוממערן ולא באותיות קדושות שלא רצה להשתמש בהם לסימנים עכ"ל.²⁴⁹ והנה עמא דבר לא כן הוא, כי גדולים וטובים משתמשים באותיות קדושות לצרכי תול בקריאה לנישואין,²⁵⁰ ועל פתחי חנויות המוכרות דברים המותרים, ורבנים כשנותנים הכשרים וכדומה ובאמת לא מצאתי בפוסקים שיזהירו על קדושות האותיות אשר תבואינה בלא דברי תורה...

רד"צ קצבורג האריך עוד מעט בדברי תשובתו, אבל הרואה יראה שכל דבריו נסבו על קדושת האותיות, ולא השיב מאומה ביחס לשימוש במספרים.²⁵¹ ואדרבה, מדבריו עולה כי הוא היה יכול להשתמש באותיות לסימון הדפים, ושלא כדברי הרב יעב"ץ. מכל מקום, ככל הגליונות של כתב העת תל תלפיות המשיכו להופיע מספרים כציון לדפים.

גם ר' משה פיינשטיין דן בדבר מהבטים שונים, אבל הוא לא הזכיר בדבריו שיש מקום לאיסור מצד תרבות זרה וכד', ללמדך שמבחינה זאת אין בכך כל חשש.²⁵²

בימינו התרכו ספרי קודש שבהם מצויינים הדפים במספרים, וכמעט לא מצאנו ערעור בדבר. אמנם ר' מנשה הקטן (קליין) כתשובתו לר' בנימין זילבר ערער על כך כדרך אגב, וכך כתב:²⁵³ "ומה שכתב [ר"ב זילבר] שבספר ברית עולם אסר בזה, הנה עיינתי בספר הנ"ל בדף 73 (ואגב תמהתי למה כתב הדפים בנומערין של עכו"ם ולא ציין הדפים בא' ב' כדרכן של ספרי קודש מעולם)". ושוב חזר ר"מ הקטן לעניין זה בתשובה אחרת, וכתב לר"ב זילבר:²⁵⁴

ראיתי שמעכ"ג²⁵⁵ מצטער על מה שצינתי בספרי הנ"ל באחת התשובות על ספרו היקר ברית עולם על אשר סימן הדפים בנומערין שלהם ולא באלף בית... נלפענ"ד הגם שכבר נדפסו לאלפים עקד²⁵⁶ מספרו היקר, עם כל זאת עדיין אפשר לתקן גם את זה ולהעלות מספרים של אלף בית נוסף על הנומערין. וכן ראיתי בספרים הרבה מספרי הראשונים שהדפיסו ספרי קודש שלהם אצל מדפיסים אינם יהודים ולא ידעו ולא הבינו את מספר בני ישראל. ולמשל יש תחת ידי שו"ת הרא"ש הנדפס שנת שי"ב²⁵⁷ ובראש כל דף ישנם ב' מספרים מספר מבני ישראל וגם נומכער,²⁵⁸ וכן

- 248 לא מצאתי זאת.
 249 ציטטנו את דברי שניהם לעיל.
 250 היינו, איגרות או כרטיסים של הזמנות לחתונה נכתבו באותיות עבריות, וזאת בניגוד לדעתו של היעב"ץ.
 251 כאמור בדבריו הוא כותב שכבר התייחס לכך בלוח התשובות, ולכן אפשר שלא מצא לנכון להתייחס לנושא זה פעם נוספת.
 252 שו"ת אגרות משה, ח"ג, יו"ד סי' קיז.
 253 שו"ת משנה הלכות, ח"ז סי' לד.
 254 שם ח"ב, סי' רכ.
 255 שמעלת כבוד גדולו.
 256 עקומפלים, עותקים.
 257 גם ספר זה נדפס על ידי בראגאדין, ראה לעיל הערה 226.
 258 היינו: number.

ראיתי על כמה ספרים הקדושים,²⁵⁹ ולכן גם בזה יש לעשות כן ולהוסיף מספר בני ישראל ויבא הכל עצה"ט²⁶⁰...

כאמור, השימוש במספרים נמצא ברוב ספרי קודש, אבל בכל זאת יש מחברים שבתחילה השתמשו במספרים, ולאחר מכן חזרו בהם והשתמשו באותיות.²⁶¹ כמו כן יש מחברים המציינים לעמודים של ספרים שונים באותיות, למרות שבספר המקורי העמודים מצויינים במספרים.²⁶²

כדאי להוסיף כי פסוקי הפרשיות בכתבי היד ובדפוסים הראשונים לא סומנו במספרים. מספרים²⁶³ אלה הופיעו לראשונה בדפוס בתרגום הלטיני של המקרא שנעשה על ידי פאנגנינוס, ליידן 1527, 1528. בתרגומים הגרמניים מופיעים מספרי הפסוקים במקרא החל בדפוס היידלברג 1568. במקרא במקורו העברי, נדפסו לראשונה מספרים לכל חמישה פסוקים בפרשה (ה, י, טו וכו') בחמישה חומשי תורה סביוניטה שי"ז (1557). ומספרים שוטפים לפסוקי הפרשיות נדפסו כנראה לראשונה בפוליגלוטה²⁶⁴ השנייה (רגיה) אנורשה 1569-1573, ושוב בחמישה חומשי תורה ויניציאה ש"נ-שנ"א (1590-1591). מהדורת סביוניטה וכן זו של ויניציאה, יצאו לאור על ידי מדפיסים יהודים.

259 אציין כאן לשני סידורים שנדפסו שיש להם קשר לכך. האחד סידור שנדפס בקאפוסט, בשנת תקצ"ב, והדפים בו מסומנים רק במספרים ללא אותיות כלל וכלל, אבל בעצם הם מספרי העמודים כלומר: המספרים נמצאים רק בעמוד א' של כל דף, למעלה בצד שמאל, והסדר שלהם הוא: 3, 5, 7, 9, 11 וכן הלאה. השני נדפס בסלאוויטא, תקצ"ו, הדפים מסומנים באותיות ובמספרים, כלומר: הספירה רשומה רק בעמוד א' של כל דף, למעלה בצד שמאל, והסדר הוא, למשל: יז 17, יח 18, יט 19, כ 20, וכן הלאה.

260 על צד היותר טוב.

261 ר"י ליפשיץ בפירושו למשנה תפארת ישראל, השתמש במהדורה הראשונה במספרים הן בתוך הפירוש עצמו (כגון בכתובות פ"ה מ"ז, אות מז, סומנו החילוקים בספרות רומיות, והוחלפו לאותיות עבריות, ועוד) והן כמספרי הערות, אבל במהדורה השנייה החליף את הכל באותיות. גם ר' פנחס שמחה קורנפלד, בספרו מערכת השלחן, בני ברק, תשמ"ג, ציין את ההערות במספרים, אבל במהדורה שנייה, בני ברק, תש"ס, החליפם באותיות. ציין לכך מאיר, הרב ישראל ליפשיץ (לעיל הערה 227), עמ' 90 ובהערות. כך גם נהג ר' דוד דבליצקי מהדיר ספר ראבי"ה. במהדורה שניה, בני ברק, תשס"ה, צויינו ההערות באותיות, במקום מספרים שהיו במהדורה ראשונה, בני ברק, תשל"ו-תשמ"ט. *

262 כך נוהגים בעיקר רבנים בדורנו, והרשימה ארוכה, ואסתפק בשתי דוגמאות. אבחר כדוגמה רק ציון לספר אחד (וכמובן שישנם ספרים נוספים) והוא למחזור ויטרי, מהד' ר"ש הורוויץ, נירנברג, תרפ"ח, שעמודיו צויינו במספרים, ובספרים שאציין עתה צויינו העמודים באותיות: ר' יצחק יוסף בסדרת ספריו ילקוט יוסף (כגון או"ח ה-תפילה ב, ירושלים, תשס"ד, עמ' תקיז, אות מד); שיטה על ע"ז לר' משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק, תשנ"א, ח"ג, עמ' רמג בהערות (ושם למספר ספרים), וכן בספרו ערכי תנאים ואמוראים, ניו יורק, תשנ"ד, עמ' מא, הערה 49.

263 כל האמור בקטע זה הוא ציטוט (ללא ההערות) של אוצר לשון המקרא (בעריכת ש"א לוינשטם), ירושלים, כרך א, עמ' לא. וראה גם ר' אהרן מגיד, בית אהרן, חלק יא, ניו יורק, תשל"ח, ערך בכל וא"י לקריאת התורה, סי' ז, אות א, דף נו ע"א.

264 כלומר, מהדורה רב לשונית, שבה התנ"ך מודפס במספר שפות זו בצד זו.

לא מצאתי דיון סביב המספרים המודפסים בתנ"ך, פרט למסופר על ר'אברהם מרדכי אלטר מגור, ה"אמרי אמת":²⁶⁵

שחיבב ביותר את התנ"ך מדפוס אמסטרדם שאין בו מפרשים, והיה לוקח אותו בהשאלה כשיצא למסעות, ממידעו ר' מנלי רוזנשטרוך ע"ה בוורשה, והעביר את הסדרה בכל שבוע עד סוף ימיו ממש, מתוך החומש שהיה לו מדפוס אמסטרדם, כל זאת משום שהמהדורה הזו היא ממלאכת מדפיסים בני ברית, בניגוד לרוב מהדורות התנ"ך בשנים קודמות, ואין בה חלוקת הפרקים, שנעשתה בידי נכרים כידוע, ולא סימנו בה את הפסוקים בספרות כמו בשאר מהדורות.

לסיכום:

בימי הדפוס הראשונים לא ציינו המדפיסים את דפי הספר במספר סידורי כל שהוא. בשנת רנ"ב (1492) החלו המדפיסים לסמן את הדפים באותיות עבריות. כעשרים שנה מאוחר יותר החלו את הסימון במספרים. כשלוש מאות שנה מאוחר יותר, יצאו חכמים בעיקר ממזרח אירופה, נגד השימוש במספרים. התנגדות זו נתקבלה רק בחלקה, ולכן כיום יש ספרי קודש המציינים את עמודיהם באותיות, ויש כאלה המציינים אותם במספרים, ויש המציינים אותם בשני האופנים.

ה. חריגים בהדפסת אותיות במקום מספרים

ראינו לעיל כי הן בתקופה שלפני הדפוס והן בתקופת הדפוס, השתמשו המחברים, המעתיקים, והמדפיסים באותיות עבריות על פי ערכן המספרי (גימטריה) במקום מספרים. הכתיבה של האותיות במקרה זה היא לפי סדרן באלף בית. אבל מצאנו שני חריגים בעניין זה כפי שיבואר עתה.

(א) סדר האותיות שונה כדי לשמור על לשון נקיה

עיון בספרי הדפוס הראשונים,²⁶⁶ שיש בהם חלוקה לסימנים, מלמד כי היו מדפיסים ששינו במקומות מסויימים את סדר האותיות הציון, כאשר המשמעות נראית שלילית. כך מצינו בטור או"ח שהדפיס אליעזר אלאנתאנסי, אישאר, רל"ה, יש בתחילה פירוט הסימנים של ספר הטור ועניינם. אנו רואים שם כי במקום סימן: רע, נדפס שם: ער. בשאר הסימנים אין שינוי. לעומתו, בטור חו"מ שהדפיס משלם קוזי בפיביא די שקו, רל"ה, אין שום שינוי בסימנים. אבל אצל אברהם כונת שהדפיס במנטובה את טור אורח חיים, בשנת רל"ו, מצאנו שינוי ניכר. בכל סימני הטור שכתבתם מעוררת משמעות שלילית שונה סדר האותיות. לדוגמה: סימן רע הפך להיות סימן ער. סימן רעא הפך להיות סימן ערא. שמד

265 א' סורסקי, ראש גולת אריאל, תולדות חייו וכו' של רבי אברהם מרדכי אלטר זצוקללה"ה מגור בעל אמרי אמת, חלק ראשון, ירושלים, תש"נ, עמ' שמח.

266 כל האמור כאן נכון גם ביחס לכחבי יד. לאמור, גם בהם מצאנו שהמעתיקים נהגו כרצונם, ואין בכך אחידות.

הפך להיות שדם. תרע הפך להיות תער, וכן הלאה.²⁶⁷ גרשם שונצינו הדפיס את ספר הסמ"ג בשונצינו שנת רמ"ט, ואנו מוצאים בו רק שינוי אחד והוא סימן ער²⁶⁸ (ולא: רע). אבל בטור שהדפיס שלמה שונצינו בשנת ר"ן, אף הוא בשונצינו, אין שום שינוי בסימנים.²⁶⁹

אמנם בשו"ע שנדפס בויניציאה שכ"ה לא מצאנו שינויים כל עיקר, ונדפסו שם סימנים: רע, רצח, שד, שמד. אבל בשו"ע, קראקא, של"ט, בחלק או"ח נדפס: סימן ער, ובשאר הסימנים אין שינוי. אבל בחלק יו"ד אין שינוי גם בזה. אין צורך להאריך בדוגמאות בנושא זה כי רבות הנה.

המסקנה העולה מכאן היא כי השינוי בסימנים אינו קבוע, וכל מדפיס משנה כהבנתו וכראות עיניו, לפעמים אפילו בחלקים שונים של אותו ספר, או שאינו משנה כל עיקר. שינויים אלו אט אט קנו מקומם אצל המדפיסים, וכך נדפס היום בהרבה ספרים.²⁷⁰ גם בציבור עצמו אין התייחסות אחידה לכך. כך מצאנו שיש כותבים שמציינים לשו"ע סימן רע,²⁷¹ ואחרים יצינו לסי' ער, וכן הדבר ביחס להפניות לשאר הסימנים.

ניתן לראות תופעה זאת גם בבדיקת התאריכים של שנת ההדפסה הנכתבים בשערי ספרים. נבדוק כמה תאריכים. בחלק מהספרים שנדפסו בשנת רצ"ח נכתבה שנת ההדפסה: הרצ"ח,²⁷² או רצ"ח,²⁷³ בשער הספר או בקולופון. לא מצאנו שהיו מדפיסים ששינו את השנה וכתבו בצורה של: חצ"ר, וכדומה, אף על פי שהתאריך רצ"ח יכול להתפרש

267 לא ראיתי זאת, ורשמתי על פי פ' תשבי, דפוסי ערש (אינקונבולים) עבריים (ב), קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 905.

268 אגב, בסמ"ג שנדפס בויניציאה, ש"ו, נדפס: רע. גם בספר מצוות גדול השלם, מהד' מכוני ירושלים, ומכוני שלמה אומן, ירושלים, תשנ"ג, כרך ראשון, ברשימת לא תעשה נדפס: רע. וכך נדפס גם בעמודי שלמה, ביאורים לסמ"ג למהרש"ל, מהד' מכוני ירושלים, ומכוני שלמה אומן, ירושלים, תשנ"ו, כרך שני, לא תעשה, עמ' שיג.

269 אבל במשנה תורה הנדפס על ידו, שונצינו, ר"ן, במניין המצוות לרמב"ם בריש הספר נדפס: ער, וכ"ה גם במשנה תורה שנדפס לפניו ברומי, וכן בדפוסים שאחריו. אבל במניין המצוות שנכתבו במשנה תורה לרמב"ם מדע ואהבה, הספר המוגה, מכוני אופק, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ז, נכתב: רע, וכן הוא גם בדפוס ספרד לא נודע סביב לשנת ר"מ. בספר המצוות לרמב"ם, קושטא, ר"ע, נדפס: רע.

270 יש שנעלם מעיניהם נוהג זה, וכתוצאה מכך באים לידי השערות שונות בדבר המספר הנכון, ראה דוגמה כזו בדברי ר' שאול חנא קוק, עיונים ומחקרים, חלק שני, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 152-153.

271 אציין רק מעט ביותר. ר' שמואל וזנר, שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קכד ד"ה אמנם הא, ח"ג סי' דלק ד"ה דהנה; ר' מנשה הקטן, שו"ת משנה הלכות ח"ג סי' קפט ד"ה ולפענ"ד, ח"ה סי' פז ד"ה ונתזור, ועוד.

272 בסידור תפלה לדרד נדפס בקולופון: "ותהי השלמת זאת המלאכה... שנת הרצ"ח". ראה דיון בספר זה אצל י' יודוב, 'תפלה לדרד - קובץ תפילות מירושלים קושטא רצ"ה או רצ"ח', קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 929-932. צויין במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 303095).

273 כך נדפס בנהר פישון לר"י אבוהב, דפוס קושטא. ראה מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 105258). כמה ספרים בתאריך זה נדפסו בויניציאה על ידי בומברג: תנ"ך (מפעל ביבליוגרפיה מס' מערכת 304476); משלי (מס' 304477); איוב ודניאל (במפעל הביבליוגרפיה מס' מערכת 304478), לא העתיקו את כל הקולופון, וצינו להברמן (א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומברגי ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח, עמ' 71, מס' 153) שהעתיקו; פירוש רש"י לתורה (מס' מערכת 303332), ועוד.

במובן שלילי. והנה ביחס לשנת ש"ד, שאפשר לפרשה במובן שלילי, אכן לא מצאתי ספרים שנרשמה בהם השנה בצורה זו.²⁷⁴ דומה שבכל הספרים נרפסה שנה זו בשינוי: שנת ד"ש.²⁷⁵ בשנת ש"מ"ד היו שהדפיסו בשינוי,²⁷⁶ והיו שהדפיסוה כפי שהיא.²⁷⁷ נראה כיצד נהגו המדפיסים הרבה יותר מאוחר וסמוך לתקופתנו. יש שהדפיסו את שנת ההדפסה תרצ"ח,²⁷⁸ אבל אחרים סברו שאין לכתוב זאת, ולכן הדפיסו: תרח"ץ,²⁷⁹ או: תפרי"ח,²⁸⁰ ועוד שינויים מסוגים שונים. כך היה גם ביחס לשנת תשמ"ד. היו שהדפיסו: תשמ"ד,²⁸¹ ואילו אחרים הדפיסו: תשד"מ, תשד"ם, או: שדמ"ת. גם היחס של המתכבדים לכתובה זו אינו קבוע, ואנו מוצאים את כל הצורות הללו בדבריהם.²⁸² דומה בעיני כי בתקופתנו עיקר ההקפדה היא על הנדפס בשער הספר, אבל על המובא בתוכו ההקפדה פחותה בהרבה, ומכל מקום איש הישר בעיניו יעשה, ואין בזה כללים.

- 274 לפי הברמן (לעיל הערה 273) עמ' 77, מס' 172, ספר המכלול לרד"ק נדפס בשנת ש"ד. נראה לי כי אין מהדורה כזו ולא מצאתיה בקטלוגים, אלא רק זו שנדפסה בשנת ש"ה, כפי שהוא עצמו ציין במס' 174. כמו"כ אין דרכו של בומברג ועוזריו להדפיס את השנה בצורה זו, ראה הערה הבאה. יש להוסיף כי הברמן בספרו המדפיס קורניליוו אדיל קינד ובנו דניאל, ירושלים, תש"ם, עמ' 20 מס' 5 כתב כי בפירוש ר' בחיי על התורה, דפוס זואני די פארי ואחיו, נרשם: "בשנת ש"ד לפ"ק". לפי מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 122009) בקולופון נכתב שנת ד"ש. ואכן כך נהג המדפיס לרשום שנה זו, ראה הערה 275. עוד כתב שם הברמן, עמ' 21, מס' 6, כי הליכות עולם נדפס בוויניציאה בשנת ש"ד. אבל במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 139375) נכתב כי הוא נדפס בשנת ש"ה.
- 275 ארשום כמה מהם לדוגמה: מנורת המאור לר' יצחק אבוהב נדפס בוויניציאה בשנת ד"ש. כך רשומה שנת ההדפסה בשער, וגם בסוף הספר נרשם כך: "והיתה השלמתו ארבעה ועשרים יום לחדש תמוז שנת ד"ש לפ"ק". שנת ד"ש נמצאת בכמה ספרים שהדפיס בומברג בוויניציאה: בקולופון של סידור (מפעל ביבליוגרפיה מס' מערכת 306784), בקולופון של ספר איוב ודניאל (מס' 182189), בשער תנ"ך (מס' 184630). כן מצאנו שנת ד"ש בכמה ספרים שבדפוס זואני די פארי ואחיו.
- 276 בקולופון של תולדות אהרן לר' אהרן מפיסארו, הנדפס בפריבורג נכתב כי הספר נדפס בשנת דמ"ש. כך גם נכתב בסליחות ובסידור שנדפסו בקראקא ע"י יצחק מפרוסטיץ, ובספר אהל יעקב לר' יעקב קופלמאן (מפעל ביבליוגרפיה מס' מערכת 136323)
- 277 כך ב'סדור מברכה' שהדפיס זואן דיגארא בוויניציאה. ראה מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 310665).
- 278 ר' יעקב ברוורמן, חלק יעקב, דרשות ושו"ת, סאו פאולו, תרצ"ח. דומה בעיני שרק מעט ספרים רבניים הדפיסו שנה זו בצורה זו.
- 279 הדוגמאות רבות, ועל כן אסתפק רק באחת. חלק לעולם הבא, חידושים על מסכת אבות לר' שאול בראך, ורנוב, תרח"ץ.
- 280 ספר האשכול לר' אברהם בר יצחק מנרבונה, מהד' ר' חנוך אלבק, חלק שני, ירושלים, תפרי"ח.
- 281 ר' שמעון אהרן אגסי, שם משמעון, פירוש על "עץ חיים" ירושלים, תשמ"ד. גם כאן אין ספרים רבניים רבים שנדפסה בהם השנה בצורה שכזו. לשאר הצירופים של שנה זו איני מציין כי רבים הם.
- 282 אף כאן אציין מעט מאוד מתוך רבים, וכדי לא להאריך ציינתי רק לדוגמאות ביחס לשנה זו, אבל כך הוא ביחס לכל השנים שכתבנו בפנים. תזון איש על או"ח, ראש השנה ס"י קלט, סק"ה; ס"י קמ אות ב (שנת תרצ"ח מספר פעמים); ר' אריה פומרנצ'יק, תורת זרעים, ירושלים, שנת חצר"ת. אבל הסכמתו של ר' יצחק זאב סולוביצ'יק בראש הספר נחתמה בתאריך התרצ"ח (אבל לדוגמה ר' חיים עוזר בהסכמתו לר' מרדכי סויצקי על ספרו בית מרדכי, בוסטון, תש"ד, שינה וכתב תרח"צ).

(ב) המספרים ט"ו, ט"ז ושם שמים

המעייין בספרים הנדפסים כיום, יראה כי את עמוד חמישה עשר או את סימן חמישה עשר, אין מציינים בצורה: עמוד י"ה, או: סימן י"ה, שזו הצורה הפשוטה והמתבקשת, אלא במקום זאת כותבים: עמוד טו, או: סימן טו. יש גם שאינם כותבים: י"ו, אלא במקומו כותבים: טז. נעמוד עתה על השינוי הראשון.

ברור ששינוי זה נעשה כדי לא להדפיס שתי אותיות היוצרות את אחד משמותיו של ה'. לאמור, המדפיסים נמנעו מלהדפיס אותיות היוצרות שם שמים, אם הדפסתן נועדה לשימושים אחרים, שאינם של קודש. נכון הוא שהצירוף יה במקרה זה אין לו כל קשר עם שם שמים, אלא הכוונה היא רק לערך המספרי של האותיות, אבל בכל זאת המדפיסים נמנעו מכך. נוהג זה מצוי גם בתקופה שלפני הדפוס, ללמדך שזה נוהג קדום, ונדון בזה לקמן.

לגבי הימנעות מכתובה של ט"ו מצאנו כן בדברי ר' יוסף יוזפא האן נויראלינגן:²⁸³

אין לכתוב שם באגרת וכן אלקים רק בד' או בק' במקום ה', שלא יבא לידי בזיון. ואפילו שלום יש נזהרין שלא לגמרו רק שלו' בנקודה על הו', שלחן ערוך סוף סימן רע"ו בשם מהרי"ל. מפני זה רגילין העולם לכתוב במנין חשבונם ט"ו ולא י"ה.

כך מצאנו גם אצל ר' שלמה מולכו:²⁸⁴

ודע כי תשעה אותיות ראשונות כנגד זכר הם ותשעה שניות כנגד נקבה, להודיענו כי נשמת האדם נחלקת בין האדם ובין אשתו, כמו שאמרו רבותינו ז"ל דו²⁸⁵ פרצופין ברא אותו להודיעך כי עם דו שעולה עשרה הקב"ה נתן צורה לזכר ולנקבה עם נשמה אח' לכד שהיא רמוזה ביו"ד. ואם תאמר היה לו לכתוב ביו"ד שהיא עשרה ולא דו, עשה זה כדי שלא לכתוב יו"ד שהוא שמו של הקב"ה לכך כתב דו, לרמוז למניין עשרה, כמו שאנו כותבין ט"ו כדי שלא לכתוב שם י"ה, כך בכאן כתב עשרה בלשון דו.

גם ר' משה צבי לנדא התייחס לכך:²⁸⁶

נראה דהוא הדין שם י"ה אסור ג"כ להשתמש בו, שהרי אינו משתמש חול, ובאמת נזהרו הפוסקים, ובמקום י"ה נרשם בכל מקום ט"ו, כדי שלא להשתמש בשם י"ה למספר. (ומה שציינו ט"ז במקום י"ו נראה משום דהוא לשון צווחה, ועל כן הפכוהו לטובה).

283 יוסף אומץ, פראקנפורט ע"נ מאין, תרפ"ח, עמ' 279. חיבור הספר נסתיים בשנת ש"ע, ראה בהקדמה על תולדות המחבר, עמ' VII.

284 ספר המפואר פר' בראשית, אמשטרדם, תס"ט, דף ז ע"ב (ורשא, תרמ"ד, ו ע"ג).

285 בדפוס ורשא נשמטה מלה זו בטעות. וכוונתו לברכות סא ע"א: דו פרצופין ברא הקב"ה באדם הראשון.

286 שלחן מלכים, ברגסס, תרצ"א, הלכות קדושת השם, סי' יג ס"ח, הערה ט, דף קפא ע"ב.

אנו רואים, וכפי שכבר אמרנו לעיל, שיש להימנע גם מלכתוב את המספר י"ו, ועל כך נדון לקמן. עתה נדון במספר ט"ו ובדרך כתיבתו במשך הדורות.

1. דברי החוקרים

נשאלת השאלה מתי החלו לכתוב את המספר 15 בצורה: ט"ו, במקום הצורה הפשוטה והמתבקשת מאליה: י"ה. למיטב ידיעתי מצאנו רק מחקר אחד קצר בנידון זה מאת החוקר נסטלה, שסוכם בקצרה בעברית,²⁸⁷ ואכתוב בזה את עיקרי דבריו בקצרה. פרופ' נסטלה סבור כי אוריגנס, מאבות הכנסיה הנוצרית שפעל במאה השלישית במצרים ובארץ ישראל, כתב באחד מחיבוריו²⁸⁸ את המספר 15, בצורה שונה מהמקובל גם בימיו. יש לדעת ששיטת הכתיבה של מספרים הנהוגה אצל אוריגנס, אינה השיטה העשרונית הנהוגה כיום, שבה יש רק עשר ספרות, ומיקום הספרה קובע את ערכה. בשיטה הקדומה שבה משתמשים בספרות רומיות, הרי שלספרות אלו יש ערך קבוע, ולכן ניתן לכתוב את המספר 15 בצורות שונות.²⁸⁹ לדעת נסטלה, אוריגנס כתב את המספר 15 כצירוף של הסיפרה VI (=6) והסיפרה IX (=9), לאמור: IXVI. הכתיבה המקבילה לכך בעברית היא: ט"ו. הרי לנו כי כך כתבו כבר בזמנו של אוריגנס.

ברם, דברי נסטלה מוקשים מאוד. בדברי אוריגנס שלפנינו לא נכתב כלל המספר 15. אלא בדבריו כפי שהם לפנינו יש קשיים מסויימים, לכן הציע נסטלה להגיה את דבריו ולכתוב את המספר 15 בצורה שהוא הציע, ובכך יתיישבו הקשיים. אבל נסטלה עצמו ציין לחוקרים שיישבו את דברי אוריגנס באופנים אחרים, אלא שלדעתו הצעתו היא הנכונה מכולם. נמצא שאין הכרח לקבל את דבריו. זאת ועוד. אוריגנס כתב שם דברים משל עצמו, הקשורים אמנם עם המקרא, אבל לא סביר שבכותבו ביוונית שהיא שפתו, הוא יושפע מדרך כתיבה הנהוגה בעברית.

נסטלה כתב בהמשך דבריו, כי פרט להשערותיו, הוא לא מצא בספרי הדקדוק תשובה לשאלה מתי החלו להשתמש בצורה ט"ו. פרופ' שטראק כתב לו, כי בכתבי המסורה מצויה הצורה י"ה וגם הצורה ה"י. כן ציין, כי בקטלוגים של כתבי יד עבריים רשומים כמה כתבי יד שבתאריך כתיבתם נמצאת הצורה ט"ו. כמו כן במצבות ממקומות שונים, שהקדומה שבהן היא מהעיר וורמיזא משנת 1143 נמצאת הצורה ט"ו. עד כאן דבריו.

כיום יש נגישות רבה מאוד לכתבי יד, הן על ידי צילומים שנתפרסמו כספרים, והן באתרי אינטרנט, וגם יש בידינו חומר רב יותר משהיה בזמנו. נבדוק אפוא שאלה לזו לאור

287 ראה: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 4 (1884), pp. 249-250. דבריו סוכמו בקצרה בידי ח' לשם, מחקרים ועיונים, בהלכה, באגדה, בספרות ובפולקלור, תל אביב, תשל"ו, עמ' 330.

288 אוריגנס כתב שם, כי אם נשוא את ספר איוב המקראי לתרגום השבעים, אזי נראה שלעתים יש בתרגום חסרון של 14, 19, 16 מלים. החוקרים נתקשו בסדר הלא הגיוני של המספרים שכתב אוריגנס. לדעת נסטלה, במקום המספר 19 היה כתוב במקור המספר 15, ואזי סדר המספרים מיושב. אלא שהמספר המקורי 15 נכתב בצורה מיוחדת וכפי שהסברנו בפנים.

289 כך גם בעברית, כאשר האותיות משמשות כספרות, ולכן את המספר 15 ניתן לכתוב גם בצורה של: זח. ובצורות בעלות שלוש אותיות כגון: ארי, בגי, אהט, בדט, ועוד ועוד.

הנתונים הנמצאים בידנינו כיום. אכן לא אסקור את כל הנתונים, ולצורכנו די לנו בחלק מהם.

2. ממצאים בכתבי יד של המסורה

נסטלה נסתייע בכתבי יד של המסורה, ואף אנו נעשה זאת. בכתר ארם צובא, אנו מוצאים במסורה הקטנה בדרך כלל את ה"צורה ה"י,²⁹⁰ פרט לשלושה מקומות שבהם מוצאנו י"ה.²⁹¹ גם בתנ"ך כתב יד לנינגרד (B19a), שנכתב במצרים בשנת 1008 כשמונים שנה לאחר כתיבת הכתר, מוצאנו במסורה קטנה את שתי הצורות: י"ה,²⁹² ה"י.²⁹³ גם במסורה הבבלית נמצא הציון: י"ה.²⁹⁴

בכתבי יד מאוחרים מהמאה השלוש עשרה נמצא בכל המקומות את הציון ט"ו.²⁹⁵ גם במסורה שנדפסה על ידי גינצבורג על פי כתבי יד שונים מוצאנו את הציון ט"ו,²⁹⁶ אבל באותם מקרים בתנ"ך לנינגרד ובכתר הציון הוא בהתאם: י"ה או ה"י.²⁹⁷ נראה אפוא כי הציון המקורי היה י"ה, והוא שונה מאוחר יותר לה"י, ולאחר מכן לט"ו.

נעבור עתה לבדיקה של כמה כתבי יד מספרות תז"ל, תחום שלא נבדק אצל נסטלה. בתורת כהנים כ"י וטיקן (אססמאני 66), שהוא כתב יד מהמאה התשיעית או העשירית²⁹⁸ ומנוקד ניקוד בבלי, מוצאנו: י"ה.²⁹⁹

290 השחמשתי במקראות גדולות הכתר, מהד' מ' כהן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ירושלים, תשנ"ב. בכל המקומות שנמצא בלנינגרד י"ה או ה"י (צוינו בהערות לקמן) נמצא בכתר ה"י. בנוסף לכך נמצא כן בכתר גם: שופטים ד, ו; ה, יז; יז, ח.

291 אלו הם: מלכים א כב, טו; דברי הימים א יז, א; דברי הימים ב כג, ט. זאת על פי תכנת הכתר באדיבותו של פרופ' מ' כהן.

292 בדקתי את בראשית, יהושע ושופטים. בראשית יט, כט (פעמיים); יהושע י, כ; יב, ז.

293 בראשית כא, יז; כג, ט; ל, כו; לט, כג; מא, נו. יהושע יא, כג; כג, ו; כד, לג. בשופטים לא מצאתי.

294 ראה לדוגמה, י' עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרונותיה ודרכיה, ירושלים, תשס"א, עמ' 365 ("אתך י"ה באורייתא"), עמ' 443 והערה 76 שם.

295 כתבי היד רבים מאוד, בדקתי באופן מדגמי מעט כתבי יד אשכנזיים ומעט ספרדיים, ואני מוותר כאן על הרישום אליהם.

296 ראה: כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד שונים וכו', לונדון, תר"מ, ח"א, אות א, עמ' 73, מס' 640 (לא נמצא במסורה שהדפיס י"א בן חיים בסוף מקראות גדולות, ויניציאה, רפ"ה).

297 כגון במסורה גינצבורג, ח"א, אות ב, עמ' 170 מס' 118: "ט"ו מלא" (וכן הוא במסורה שנדפסה בסוף מקראות גדולות), בשמואל א ד, יג; בכתר: "ה"י מל"י. בכ"י לנינגרד קשה לקרוא את הכתוב כאן. גינצבורג אות ב, עמ' 187, מס' 370: ט"ו (חסר במסורה של מקראות גדולות). ביהושע יב, ז בלנינגרד: י"ה, בכתר: ה"י.

298 ראה מבואו של א"א פינקלשטיין, למהדורה הפקסמילית, ניו יורק, תשי"ז, עמ' א.

299 אני מציין לפי המהדורה הפקסמילית: עמ' לו (הילכתא יה), עמ' נו (פרש יה). וכך הנוסח גם לפי שני כתבי יד נוספים, ראה: ספרא דבי רב ע"פ כת"י רומי, עם שינויי נוסחאות, מהד' א"א פינקלשטיין, ניו יורק, תשמ"ג, כרך ג, עמ' 166), עמ' שמד (ציון פנימי: י"ה), שסח (ציון פנימי: י"ה, וגם בסיכום בראש הפרק הבא), שצב (וגם בסיכום בעמ' שצג), עמ' ת, תיג, תטו, חיח, חכג, תכט.

3. ממצאים בכתבי יד של דברי חז"ל

מאוחר להם הוא כתב יד קאופמן של המשנה. יש סבורים שנכתב לפני שנת 1073,³⁰⁰ ויש סבורים שנכתב במחצית הראשונה של המאה הי"ב או באמצעה.³⁰¹ מקום כתיבתו לא נתברר.³⁰² ברוב המקרים אנו מוצאים בו את הציון למשניות בצורה: י"ה,³⁰³ ורק לעתים רחוקות מצאנו בו: ט"ו,³⁰⁴ ואפשר שיש כאן תיקון מאוחר.³⁰⁵ גם ביחס למספר הפרק, הסימן הוא י"ה.³⁰⁶

בכתב יד פרמא (די רוסי 138) של המשנה, שנכתב בדרום איטליה, סביב שנת 1073,³⁰⁷ מצאנו רק מקום אחד שמספרה של משנה הוא י"ה.³⁰⁸ בכל שאר המקרים, בין במספר

300 ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 123. והוא חולק שם על דעתו של מ' בית אריה המחזרת בהערה הבאה.

301 זו דעתו של מ' בית אריה, קובץ מאמרים בלשון חז"ל (הביא לדפוס: מ' בר אשר), ב, ירושלים, תש"ם, עמ' 92.

302 ראה: רחנטל (לעיל הערה 300), עמ' 124-125, שדן בדבר ולא בא לכלל הכרעה.

303 מעשר שני פ"ה, חלה פ"ד, ערלה פ"ב (שם נראה כאילו האריכו את האות י והפכוה לאות ו. עוד יש להעיר כי במשנה זרעים, עם שינויי נוסחאות וכו' מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשל"ב, לא ציינו לדרך הסימון י"ה, הנמצא בכתב יד קאופמן בשלושת המקומות הללו), שבת פ"א, עירובין פ"י, תענית פ"ב, מגילה פ"א, יבמות פ"ד, נדרים פ"ג, פ"ו, סוטה פ"ט, קידושין פ"ג, פ"ד, ב"ק פ"ג, פ"ט, ב"מ פ"ט, ב"ב פ"ט, סנהדרין פ"ז, מכות פ"א, פ"ג, עדויות פ"א, ע"ז פ"ג, (בכוחות של פרק ה נרשם מניין המשניות של הפרק: יה, אבל יש שם רק יד משניות, אם כי נראה שיש שם באמצע המשנה רוח של מספר, ואפשר שהוא גורד), אבות פ"ג, פ"ד, כלים פ"ו, פכ"ד, פכ"ז, אהלות פ"ט, נגעים פ"ד (וכן בסיכום בראש הפרק הבא), פרה פ"ט (במשניות שלפנינו יש כאן שינוי בפרקים, ואין זה קשור לענייננו), טהרות רפ"ה בסיכום (בסוף הפרק הקודם חל שיבוש בציון שתי המשניות האחרונות), נדה פ"ו.

304 אבות פ"ה, חולין פ"ב, וכן גם בכותרת של פ"ג, בכורות פ"ח, ידים פ"ד. יש להוסיף את מסכת עריות (לאחר קידושין) שגם בה צויינה משנה במספר: טו.

305 בשבת נרשם פעמיים: פרק יד, ואפשר שבמקום השני היה רשום: יה, ונגרדה האות ה והפכה לד', אבל קשה לאשר זאת בצילום. כך גם אירע ביבמות, אלא ששם בכתב מאוחר נמחק הציון: יד, ונרשם במקומו: טו. באבות פ"ב לאחר המשנה המצויינת בציון: יד, נמצאת משנה שציונה: ט. לכאורה היה כתוב: טו, והאות ו' נמחקה. בפרק שישי של תמורה רשומות המשניות האחרונות כך: י', י"א, י"ב, ג, ד, ה. האם יש כאן מחיקה מכוונת של האות י', כדי להמנע מלהגיע לצורה י"ה? קשה להבחין בצילום במחיקות. בדומה לכך נמצא גם ביחס למספר הסיפורי של פרקים. במסכת כלים, לאחר פ"ר יג, נמצא: פ"ר י', פ"ר י', פ"ר יו. כך גם במסכת אהלות, לאחר פ"ר יד נמצא: פ"ר י'. האם לפנינו מחיקות מכוונות כדי להימנע ממספר הפרק י"ה?

306 מסכת נזיקין (כלומר: ב"ק ב"מ ב"ב) כוללת שלושים פרקים, והפרק השישי במסכת ב"מ צויין: פרק י. וראה סוף הערה קודמת.

307 ראה: רחנטל (לעיל הערה 300) עמ' 131-132.

308 מעשר שני פ"ה. (גם כאן לא העירו במשנה זרעים, עם שינויי נוסחאות וכו') (לעיל הערה 303) על הציון: י"ה למשנה זו, כפי שלא העירו על נוסח כ"י קאופמן). לדעת רוזנטל (לעיל הערה 300), עמ' 107-112, וחזר על כך גם בעמ' 123, כ"י פרמא מושפע לפחות במקום אחד מכ"י קאופמן. האם לפנינו מקרה נוסף של השפעה? שהרי בכל שאר המקרים סופרו של כ"י פרמא כתב: ט"ו.

הסידורי של המשנה ובין במספר הפרק הציון הוא ט"ו. בכתב יד קמברידג' (לו) של המשנה, נמצא רק את הציון ט"ו.

בידינו כיום מהדורה מדעית של מסכת אבות, ואנו למדים ממנה כי בחלק³⁰⁹ מכתבי היד מהגניזה נמצא הציון י"ה, או ה"י.³¹⁰ המעיין באתר האינטרנט: אוצר כתבי יד תלמודיים, יוכל למצוא שבמסכתות נוספות, ולא רק במסכת אבות, יש כתבי יד שבהם נמצא הציון י"ה, ואיני מאריך בזה.

בכתבי היד של התוספתא: בכ"י ערפורט, שהוא כתב יד אשכנזי מהמאה הי"ב, וכן בכ"י וינה, שהוא כ"י ספרדי מהמאה הי"ד, וכן בכ"י לונדון שהוא כתב יד ספרדי מהמאה הט"ו,³¹¹ נמצא במסכת שבת את הציון: פרק ט"ו (או: פט"ו).

במכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, מצאנו בעמ' 12: "בין אור ארבעה עשר לאור י"ה". הציון ט"ו לא נמצא.

בויקרא רבה ר"פ טו, מהד' מרגליות עמ' שיח, מביא בחילופי נוסחאות כי בכ"י נ הנוסח הוא: פרשה י"ה.³¹²

אמנם יש להרהר אחר ממצאים אלה. לאמור, הואיל ומדובר בהעתקות, ניתן לומר כי אין כאן הוכחה מוחלטת שכך כתבו בזמנו של המעתיק. אפשר שהמעתיק היה דייקן, ושימר את הנוסח שעמד לפניו, אף שבמקומו כתבו באופן אחר. לפיכך חשובות הבדיקות שאביא להלן.

4. כתובות על מצבות

כאמור, נסטלה ציין גם לכתובות על מצבות כמצויין לעיל. כיום יש מידע שלא היה בימיו, לפי שנחשפו ונרשמו הרבה יותר מצבות מבזמנו. נערוך אפוא בדיקה בתחום זה על יסוד התומר הנמצא בידנו.

בצוער, הנמצאת בדרום ים המלח, נמצאו כעשרים מצבות קדומות. באחת מהן, התאריך הכתוב בה אינו שלם, אבל המהדיר השלים את הכתוב בה, וכך עולה שהיא נכתבה בשנת שלוש מאות ועשרים שנה לחורבן הבית. גם אם ההשלמה אינה ודאית, הרי שמצבה זו היא אחת מאותה קבוצה של מצבות קדומות, ועל כן השגיאה בתאריך יכולה להיות רק של מספר שנים מועט. כלומר, אנו מדברים על כתובת מראשית האלף החמישי (סביב שנת

309 מבין 70 קטעים נמצא כן רק ב-3 קטעים, וברור שזה חלק קטן ביותר. נכון הדבר שאין בידנו קטעים שלמים, ולכן היחס אינו מדויק, אבל בכל זאת יש בו כדי ללמד שהשימוש בצורות אלו הוא נדיר יחסית.

310 ראה: ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 104 ח"נ לשורה 101, עמ' 105 ח"נ לשורה 105, עמ' 131 ח"נ לשורה 82, עמ' 165 ח"נ לשורה 85, עמ' 198 ח"נ לשורה 99, עמ' 201 ח"נ לשורה 117.

311 על שני כתבי היד הראשונים ראה בהקדמה של ר"ש ליברמן, לתוספתא זרעים, ניו יורק, תשט"ו. על כ"י לונדון - בהקדמתו לתוספתא מועד, ניו יורק, תשכ"ב.

312 לא נתברר במבואו מהו כ"י נ. מכל מקום, בשרידי ויקרא רבה שהוא הדפיס כנספח למהדורתו בכרך מיוחד, עמ' 47, נמצא נוסח זה על פי כ"י גניזה (ראה עמ' 45), ואולי לכתב יד זה היחה כוונתו. יש לציין, כי בשני כתבי היד העתיקים שעליהם מבוססת מהדורתו, אין מספור לפרשיות.

386 לספירה). במצבה זו נכתב על פטירת אשה: "דמיתת טו יומין בירנח] שבט" וכו'.³¹³
 דומה שבשלב זה לפנינו העדות הקדומה ביותר³¹⁴ לכתיבה בצורה של: ט"ו.
 נסטלה עצמו ציין, כאמור לעיל, לתאריך המופיע על שתי מצבות מוורמס.³¹⁵ האחת:
 "תתקג לפרט טו בטבת" היא שנת 1143. השנייה: "ב כסליו רטו"ל" (=רטו לפרט),
 לאמור שנת 1454.

ואכן, במצבות שונות מאירופה אנו מוצאים את הציון ט"ו, וטרם מצאתי בהן את הציון
 י"ה, או ה"י. כך בוירצבורג במצבה משנת 1251 או 1252 מצאנו ט"ו,³¹⁶ ואין צורך לומר
 שכך נמצא במצבות המאוחרות לה,³¹⁷ במצבה משטרסבורג משנת 1303,³¹⁸ מטולידו
 משנת 1342,³¹⁹ מפרנקפורט על נהר מיין משנת 1354,³²⁰ בשתי מצבות משפייר משנת
 1365,³²¹ במצבה מרוטנבורג משנת 1379.³²²

גם בקולופונים של כתבי יד רבים הנמצאים בספריות בצרפת ובישראל, שיש בהם ציוני
 תאריך, מצאנו רק את הציון ט"ו. לראשונה הוא נמצא בכתב יד משנת קב (1342).³²³
 ברור שזו בדיקה חלקית בלבד, ויש לבדוק כתבי יד נוספים הנמצאים באוספים אחרים,

- 313 י' נוה, 'מצבות צוער', תרכ"ז, סד (תשנ"ה), עמ' 487, מצבה ח, שורה 3.
- 314 י' שטרן במאמרו 'מצבות חדשות מצוער (אוסף מוסיוף)', תרכ"ז, סח (תשנ"ט), עמ' 185, הגיע
 למסקנה: "ראוי להכיר בעובדה שמניין השנים מוטעה במספר גדול של מצבות מצוער... ימי השבוע
 וימי החודש עלולים להיות גם כן מוטעים לעתים". י' נוה, 'עוד על מצבות צוער', תרכ"ז, שס, עמ'
 585, נוטה להסכים עם שטרן. עוד חוקרים דנו בתאריכים הללו, ובהתאמה בינם לבין התאריך כיום,
 ובהתאמה עם חישובי שנת השמיטה, אבל כל הדיונים הללו אינם מוציאים את המצבות מקדמותן.
- 315 ל' לוינזון, נפשות הצדיקים, פפא"מ, 1855 (הספר נכתב בגרמנית), עמ' 28 מצבה 7, עמ' 50 מצבה 29.
- 316 רשמתי כאן סימן גרשיים כדי שהקורא לא יטעה, אבל אין הכוונה שאכן יש בכיתוב המקורי סימן
 גרשיים, וכן הוא גם בהמשך המקורות. לענייננו חשוב לנו עצם השימוש בצורה ט"ו ללא קשר עם
 הסימן גרשיים.
- 317 K. Muller, S. Schwarzfuchs und A. (Rami) Reiner, *Die Grabestein vom j udischen*
Friedhof in Wurzburg dem Schwarzen Tod (1147-1346), Wurzburg, 2011
 עמ' 224 מצבה 131, עמ' 244 מצבה 144, עמ' 245 מצבה 145, 146/246, 147/248, 149/252, ועוד.
- 318 G. Nahon, *Inscriptions hebraiques et juives de France medieval*, [Paris], 1986
 עמ' 202 מצבה 156.
- 319 י' אלמנצי, אבני זכרון, פראג, תר"א, עמ' 29 מצבה כג. ובעמ' 44 מצבה מב משנת 1349.
- 320 רמ"ה הורוויץ, אבני זכרון, פרנקפורט על נהר מיין, תרס"א, עמ' 1 מצבה 8, עמ' 2 מצבה 22 משנת
 1370, ועוד.
- 321 A. Kober, 'Jewish Monuments of the Middle Ages in Germany', *PAAJR*, 14 (1944)
 pp. 197-198.
- 322 T. Kwasman, 'Die Mittelalterlichen judischen Grabestein in Rothenburg ob der
 Tauber', H. Merz (ed.), *Zur Geschichte der Mittelalterlichen judischen Gemeinde in*
Rothenburg ob der Tauber, Rothenburg ob der Tauber, 1993, p. 139
- 323 ק' סיראט, מ' בית אריה, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים, ירושלים-פאריס, תשל"ב. כרך 2 מס' 49
 (בט"ו בו שנת מאה ושחים. נכתב כנראה בספרד?), כרך 1 מס' 50 (טו ימים לחדש שבט שנת קלח
 [1378]. איטליה), שם מס' 98 (שנת ר [1440] ירושלים), ועוד.

שחלקם אף קדומים מאלו שהזכרנו. על כל פנים בכתב יד אחד מהנמצא במקומות אחרים כתוב ט"ו.³²⁴

5. מכתבי סוחרים

נבדוק עתה תחום נוסף שלא נבדק, והוא מכתבים של סוחרים. מתברר כי גם בהם נמצא הציון ט"ו, פרט למקרה אחד שאציינו לבסוף.

במכתב³²⁵ מאת עלוש בן ישועה מתוניסיה בשליש הראשון של המאה הי"א נמצא ט"ו.³²⁶ במכתבו של הסוחר ברהון בן יצחק ממהדייה (כיום בטוניס), משנת 1049, נמצא: "ט"ו דינ'".³²⁷ גם במכתבו של הסוחר שלמה בן משה מאותו אזור, משנת 1059-1060, מצאנו ט"ו,³²⁸ וכן במכתב משם משנת 1063.³²⁹ סוחר זה עבר אח"כ לסיציליה, ובמכתב ארוך משם כשנה לאחר מכן מצאנו ט"ו.³³⁰ במכתב מסוחר היושב בסיציליה בערך באותו זמן נמצא ט"ו.³³¹ במכתב מאלכסנדריה משנת 1030 מצאנו ט"ו.³³² כך גם במכתבו של סוחר אחר בשם ברהון היושב באלכסנדריה, משנת 1054 בקירוב,³³³ וכן במכתב של ישועה, סוחר מאלכסנדריה, משנת 1056 בקירוב,³³⁴ וכן במכתב משנת 1064.³³⁵ במכתב מטריפולי של לוב, משנת 1065 בקירוב, אנו מוצאים ט"ו.³³⁶ גם במכתב מפסטאט באמצע המאה הי"א נמצא ט"ו.³³⁷ כך גם במסמך של בית הדין שם משנת 1098.³³⁸ גם במכתב

324 ראה מ' בית אריה, 'צורה יוצאת דופן של ציון התאריך ליצירה בכתבי יד', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 116, מציין לכתב יד אוקספורד שנרשם בו: בט"ו יום לחדש טבת שנת תתקמ"ה לאלף החמישי. אלא שלדעת בית אריה התאריך האמיתי שהיה כתוב בו הוא שנת חתרמ"ה (1284). על כל פנים הוא קודם למה שראינו בפנים.

325 יש לציין כי במסמכים רשמיים כגון: גט, כתובה, שטרות למיניהם, ועוד, רשום התאריך וכן מספרים שונים באופן מלא ולא בקיצורים.

326 מ' בן ששון, יהודי סיציליה 825-1068, ירושלים, תשנ"א, תעודה 54, עמ' 219, שורה 5. יש לציין כי מכתבי הסוחרים כתובים ברובם בערבית יהודית. לאמור, האותיות נכתבו בעברית, אבל הלשון היא ערבית. המספרים נכתבו בדרך כלל אף הם באותיות עבריות ולפי ערכן המספרי, כגון: יא, יב, וכד'. כלומר, במספרים אין קשר לשפה הערבית. להבהרת הכתיבה אעתיק כאן את הרשום בתעודה זו: "גייר ט"ו רטלא מבלג תמנהא בעד אן וזנת נצ' אלסלפה מן כרא ט"ו" וכו'. תרגום: פחות חמישה עשר ליטר. סכום מחירים לאחר ששילמתי מחצית דמי הקדימה עבור זכויות של חמישה עשר וכו'.

327 מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, כרך ג, ירושלים, תשנ"ז, תעודה 380, עמ' 291, שורות 15, 20.

328 יהודי סיציליה (לעיל הערה 326), תעודה 11, עמ' 59, בשוליים שורה 2.

329 יהודי סיציליה (לעיל הערה 326), תעודה 86, עמ' 397, שורה 17.

330 שם (לעיל הערה 326), תעודה 12, עמ' 69, שורה 64.

331 שם, תעודה 64, עמ' 269, שורה 19.

332 שם, תעודה 55, עמ' 227, שורה 25.

333 במלכות ישמעאל (לעיל הערה 327), תעודה 336, עמ' 102, שורה 11.

334 שם, תעודה 325, עמ' 69, שורה 5.

335 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 24, עמ' 125, שורה 21.

336 במלכות ישמעאל (לעיל הערה 327), תעודה 326, עמ' 72, שורה 17.

337 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 83, עמ' 378, שורה 5.

מירושלים משנת 1055, נמצא ט"ו.³³⁹ במכתב מעדן בשנים 1133-1140 אנו מוצאים: קט"ו.³⁴⁰

אבל במכתב שנשלח מצור לאלכסנדריה במחצית של המאה הי"א נמצא המספר י"ה.³⁴¹
6. סיכום

אם נסכם את הממצאים מכל המקומות שבהם יש לנו עדות על כתיבה ממש, ולא עדויות על יסוד העתקות, נקבל את התמונה הבאה.

הציון י"ה היה בשימוש בתקופה קדומה, כנראה לפחות בצפונה של ארץ ישראל. בדרום הארץ כתבו ככל הנראה ט"ו. גם בצפון הארץ התערער מעמדו של י"ה, ובסביבות שנת 1000 לספירה החלו לכתוב במקומו את הציון ה"י, אבל עדיין כתבו גם י"ה. סביב לשנת 1050 אנו מוצאים י"ה בצור. אבל בירושלים בשנת 1055 מצאנו ט"ו.

בכל שאר המקומות אנו מוצאים את הציון ט"ו. העדויות הן משנים שונות, ואני רושם בסוגריים את התאריך המוקדם של כל עדות במקומה. במקומות אלו נכללים מקומות מסויימים בגרמניה (1251), טולידו בספרד (1342), איטליה (1378), סיציליה (1064), אלכסנדריה שבמצרים (1030),³⁴² טוניס (1049), לוב (1065) ועדן (1133).

נמצא כי בתקופה שלפני הדפוס היו בשימוש שלושה ציונים שונים, אם כי יתכן שבמקום זה או אחר כתבו תמיד רק ציון אחד.* אמנם לאחר המצאת הדפוס דומה שמצאנו באופן מוחלט בכל המקומות רק את הציון ט"ו.³⁴³

7. י"ה כראשי תיבות

למרות שהדפוס הוא שקבע באופן מוחלט את השימוש בציון ט"ו כערך מספרי, בכל זאת מצאנו שהציון י"ה נפוץ בספרי הדפוס. אכן הוא נפוץ לא כערך מספרי, אלא כראשי

338 ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, ספר הודו א, יוסף אללברי סוחר הודו הגדול, ירושלים, תשס"ט, עמ' 79, שורה 9.

339 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 69, עמ' 300, שורה 19.

340 ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, ספר הודו ב, מצמון נגיד ארץ תימן וסחר הודו, ירושלים, תשע"א, עמ' 159, שורה 4.

341 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 6, עמ' 25, שורה 9.

342 כדאי לציין כי בספר מדע לרמב"ם, כתב יד של הספר המוגה הנושא את חתימתו של הרמב"ם (על פיו נדפס ספר מדע מהר" פרנקל), במניין המצוות שבראשו, במצוות העשה מצאנו: "מצוה רי"ה". לא מצאנו כן במצוות אחרות (כגון במצוות עשה או לא תעשה ט"ו, קט"ו, וכדומה). על ערכו המיוחד של כתב היד הנקרא הספר המוגה, ראה משנה תורה לרמב"ם מדע ואהבה הספר המוגה, מהדורה פקסימילית, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ז, במבואו של רש"ז הבלין. האם לפנינו עדות שכך כתב הרמב"ם עצמו בספרו, או שכך כתב רק המעתיק, קשה לדעת. בין כך ובין כך, לפנינו עדות בימי חייו של הרמב"ם על כך, שמעמדו של הציון י"ה עדיין לא נתערער לגמרי. שמא ניתן לומר שההקפדה העיקרית היא על י"ה בפני עצמו, ולא כשהוא נכתב בצירוף אותיות נוספות. ואכן מצאנו "שנת תתי"ה" בפתח בערבית לאחד משירי הנגיד. ראה דיואן ר' שמואל הנגיד, מהר" ד' ירדן, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 134. אבל במהר" ששון, אוקספורד, תרצ"ד, עמ' קא, המספר נכתב: תתט"ו. וראה בהערה הבאה.

343 אבל אי אפשר לומר זאת בוודאות. הנה מצאנו בספר בעי חיי לר"ח בנכנסת על חו"מ, חלק א, שאלוניקי, תקמ"ח: דף קיה, ולא קטו כמקובל. וראה הערה קודמת.

תיבות ממש. כך אנו מוצאים כי י"ה משמעותו: יום הכפורים,³⁴⁴ או: ירום הודו,³⁴⁵ והמחברים והמדפיסים משתמשים בו ללא כל חשש.³⁴⁶ דומה שכאשר הסימן י"ה מסמן ערך מספרי יש חשש כי יאמרו אותו כמלה אחת,³⁴⁷ ואם כן יש בזה משום חשש של הוצאת שם שמים לבטלה.³⁴⁸ ברם כאשר הסימן הזה הוא ראשי תיבות שאינם מציינים מספר, נראה שחשש זה אינו קיים. לאמור, במקרה זה לא יהגו את הסימן כמלה אחת, אלא יאמרו ממש: יום הכפורים וכד'.

אלא שתשובה זו אינה מניחה כל כך את הדעת. דומה שמספרים הנכתבים בצורה של: קי"ה, רי"ה, וכד', יש חשש מאוד רחוק שהציבור יהגה אותם כמלה אחת ששם שמים נמצא בה. אם כן, מדוע לא מצאנו צורות כתיבה מעין אלו, אלא רק מצאנו את הצורות המחליפות אותן: קט"ו, רט"ו, וכד'. אמנם אפשר לומר שהכתיבה בצורה זו נוצרה רק אגב הצורה היסודית י"ה, ואין לה הצדקה בפני עצמה.

לכאורה היה נראה שיש להשיב באופן אחר. לאמור, במקום שיש סימן של גרשיים על שתי האותיות, לאמור הן נכתבות בצורה של י"ה, אין חשש לטעות. אבל כאשר הן נכתבות כמספר, אזי צורת כתיבתן, בדרך כלל, היא ללא גרשיים, ולכן הן יכולות להתפרש כשם ה'. אלא שגם הבחנה זו אינה קבועה. זאת משום שלא נמצא כיום כתיבה של י"ה במשמעות של מספר, למרות שיש סימן גרשיים על המלה.³⁴⁹

8. המספר ט"ז

לעיל כתבנו כי בדפוסים הראשונים נכתב סימן י"ו. בדפוסים מאוחרים הוחלף ציון זה, ובמקומו נכתב סימן ט"ז. ואכן הציון ט"ז שבא במקום הציון י"ו, הוא ציון מאוחר

344 ארשום רק מספר דוגמאות. כריתות יד ע"א: והכי קתני אם היתה שבת והוציאו חייב אף משו' שבת וי"ה, כך הנוסח בדפ' ויניציאה, רפ"ב, וכן הוא גם בדפוס וילנא. ברכות יד ע"א (בדפ' ויניציאה נדפס בעמוד ב), בתוספות ד"ה ימים: וגם מדלא קאמר לגמור ברי"ה ובי"ה. וכן הוא גם בדפ' וילנא. חולין קא ע"א תוס' ד"ה איסור כולל: דשמעין ליה לר' שמעון גבי האוכל נבלה בי"ה. וכ"ה גם בדפוס שונצינו רמ"ט, וגם בדפוס וילנא. שם ע"ב תוס' ד"ה הזיד: הזיד כשבת ושגג בי"ה... חמיר ליה י"ה. כך הוא בשונצינו ובוניציאה, אבל בוילנא: יוה"כ. יש עוד דוגמאות רבות בספרים נוספים, ודי לנו בדוגמאות אלו.

345 לעתים ניתן לפותרו גם: יברכו (ישמרו) ה', אבל במוכן זה מקובל יותר לכתוב: הי"ו (ה' יברכו וישמרו), ובדומה לכך.

346 שו"ת מהר"ם חלאוה סי' יא; אבקת רוכל סי' יג, יח, לו, ועוד; שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קמד; שו"ת תורת משה (ר' משה שבת, ירושלים, תשס"ד), חו"מ סי' כב, ועוד. מאוחר יותר כתבו: יר"ה, אולי מפני שלא רצו לכתוב: י"ה.

347 כדוגמה לכך נציין את הסימן המחליף: ט"ו. כאשר הוא מופיע במשפט: טו בשבט, הרי הוא נהגה כמלה אחת: טו בשבט. ויש עוד דוגמאות כמו: ל"ג בעומר, ועוד.

348 אם נניח שהחשש הוא עצם הכתיבה של שם שמים לבטלה, אזי ברור שהסבר זה אין לו מקום.

349 יש לזכור שהסימן גרשיים אינו מצייין דווקא ראשי תיבות, ראה לדוגמה עמודים, הגהות, עמ' 74 הערה 153. כמו כן מצוי מאוד שימוש בגרשיים לצייין מליצות הלקוחות מהמקרא ומספרות חז"ל (ראה לדוגמה לעיל הערה 72, לעיל פרק שני, עמ' 25 הערה 49, פרק שלישי, עמ' 70 הערה 39, ועוד. וכן עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 287 הערה 183, ועוד).

מאוד.³⁵⁰ לאמור, לא רק שהציון י"ו נמצא בספרי הדפוס הראשונים אלא נמצאה גם בדפוסים מאוחרים הרבה יותר,³⁵¹ וגם בדפוסים בזמן הזה. קשה מאוד לדעת מתי והיכן החלו להשתמש בציון ט"ז. התייחסות מאוד מאוחרת היא בדברי רמ"צ לנדא שהבאנוהו לעיל, שכתב מה טעם אין לכתוב ט"ז,³⁵² ואני חוזר ומביא דבריו בנושא זה כאן: "(ומה שצינינו ט"ז במקום י"ו נראה משום שהוא לשון צווחה, וע"כ הפכוהו לטובה)". אנו רואים שאת ההסבר לציון ט"ז, הוא רשם בסוגריים, כנראה מפני שההסבר אינו נראה לו כל כך. ואכן לשון צווחה הוא: וי, ולא כדבריו: יו, ועל כן ההסבר אינו נראה. לא מצאתי מקורות נוספים המתייחסים לאיסור הכתיבה של י"ו, וממילא מובן שגם לא מצאתי הסבר אחר לאיסור זה. דומה בעיני שהנמנעים מלכתוב י"ו סבורים שגם כאן ההסבר הוא אותו הסבר שראינו ביחס לציון י"ה. לאמור, הציון י"ו מתפרש כשמו של ה',³⁵³ ולכן יש להמנע מלכתוב אותו.

9. עוד שינויים בכתיבה מפני שם שמים

יש לדעת שהחשש מפני כתיבת הצירוף י"ה בפני עצמו, גרם לציבור להימנע מכתיבה שיש בה צירוף זה גם כחלק ממילה. כך כתב ר' יוסף יוזפא האן:³⁵⁴

גם יש נזהרין שלא לכתוב כלל אותיות השם בהצירוף, הן בתחלת השם³⁵⁵ או באמצע או בסוף השם, הן יודיים או ההי"ם כגון יהודא או יהושע, וכן בסוף השמות אלי' ישעי' וכיוצא, כותבין א' במקום ה' או אין גומרין השם כלל. וכן בשמותיהם, כגון יהניש רק יאהנש, או יהנש³⁵⁶ או יאנש וכיוצא. ואגב זה אמרתי

350 יש שהעירו כי ידיעה זו נעלמה מעיני אחרים, ולכן הגיהו הגהות שאין להם מקום. כך לדוגמה בדברי רש"י שמות טז, לה: "שהרי בט"ו באייר ירד להם המן תחילה, ובט"ו בניסן פסק", העירו רבים שצ"ל פעמיים: בט"ז, ועל כך כתב ר' יעקב לייב לוי, חומש באר יעקב, ירושלים, תשס"ו: "וההנחה שטעות יש כאן וצ"ל בט"ז באייר ובט"ו בניסן והתחלף ו"ו בזי"ן (שהוא טעות מצויה) היא טעות, משום שהדפוס השתמשו בראשי התיבות י"ו ולא ט"ז". והוא מסביר את כוונת רש"י ללא הגהה. ויש עוד דוגמאות כגון זו.

351 אציין כאן רק לדוגמה בלבד את מכתבו של ר"מ סופר שנתפרסם בחוט המשולש החדש לר' שלמה סופר, תל אביב, תשל"ג, עמ' קכא: "והנה בני בן י"ו שנה" וכו'.

352 ראה לעיל ליד הערה 286.

353 בדרכי משה, או"ח, סי' תעג, אות יח, כתוב: "כשמגיע לדם ואש ותימרות עשן יזרוק באצבעו לחוץ וכן כשאומר דצ"ך עד"ש באח"ב בפרט ובכלל סך הכל שש עשרה פעמים... ונראה שרומזים כאן שחרבו של הקדוש ברוך הוא נקרא יה"ך". והובאו הדברים גם במגן אברהם סי' תעג סקכ"ט. האחרונים הסבירו שהכוונה היא: י"ו הך, כלומר ההכאה היא בשם י"ו. ובמשנה ברורה סקע"ה כתוב: "ט"ז פעמים - כנגד אותיות י"ו משמו של הקדוש ברוך הוא שהכה את פרעה". אגב, אנו רואים שהוא מעתיק מהשלחן ערוך את הציון: ט"ז, אבל במהדורות של השולחן ערוך הנדפסות אף כימינו כתוב: י"ו פעמים.

354 יוסף אומץ, פרנקפורט על נהר מיין, תרפ"ח, עמ' 279.

355 "השם" כאן ובהמשך דבריו אין כוונתו לשם שמים כמו בתחילת דבריו, אלא למלה.

356 ברור שיש כאן טעות, שהרי עדיין נמצא כאן הצירוף של שם ה', ואולי צ"ל: יהנש, או תיקון אחר.

להודיע ששם זה של יוהנש שהוא יום חגם שלהם הנקרא יהנש טאג,³⁵⁷ ולכן הענבים הקטנים האדומים שנגמר גדוליהם קרוב ליום חגם הנ"ל [המכונים] יהנש טרויבן,³⁵⁸ המדקדקים נהגו לכנותן תמוז טרויבן, כדי שלא לזכור השם בהצירוף.

יש בדבריו כמה עניינים. האחד, צירוף של י"ה בכל מקום אינו אפשרי, ולכן יש לשנות ובמקום אות ה לכתוב אות א, כגון: יאודה, יאושע. השני, במקום השינוי הזה ניתן לקצר את השם וכתוב: אלי*, במקום אליהו וכדומה.³⁵⁹ השלישי, מנהג זה קיים גם בשמות שאינם יהודיים.

אגב אורחא למדנו מדבריו על מנהג נוסף. הוא עצמו (או המעתיק) כתב: "כגון יהודא", והיה עליו לכתוב יהודה, כמו שכתב בהמשך יהושע. אלא שבכתיבת השם יהודה יש חשש שהכותב יטעה וישמיט את האות ד, ואז נקבל את שם הויה, וספק אם מותר למוחקו. לכן היו שנהגו לכתוב: יהודא.³⁶⁰ אלו שהחזיקו בשני המנהגים כתבו: יודא.³⁶¹

דומה שלפי דברי ר' יוסף המחמירים נהגו כן, מפני שהצירוף י"ה בשמות בני אדם יכול להתפרש כמכוון לשם שמים, ואכן דנו בכך הפוסקים.³⁶² אלא שנוהג זה גרם לכך, שיש שראו לנכון לשנות בכל מלה שיש בה צירוף זה, ללא קשר עם שם שמים. כך לדוגמה במקום לכתוב: לחמניה, מעשיה, יכתבו: לחמני (או: לחמניא), מעשי (או: מעשיא), ועוד כיוצא באלו. דומה שיש כאן נוהג מוטעה.³⁶³

החשש מכתיבת שם י"ה הביא להנהגות נוספות. כך לדוגמה יש כאלה שכותבים במקום הצירוף י"ה את הצירוף ק"ה,³⁶⁴ ולכן הם יכתבו הללוקה ולא הללויה, ועוד כיוצא באלו,

357 טאג=יום.

358 טרויבן=ענבים.

359 אבל ניתן לשנות על פי הדרך הקודמת ולכתוב: אליאו, ואכן היו שכתבו בצורה זו.

360 כתב ר' חיים בנבנשתי בשיירי כנסת הגדולה, י"ד, סי' רסה, הגה"ט אות ז: "ובצוואת ר' יאודה החסיד [ספר חסידים, מהר"ר מרגליות, ירושלים, תשס"ז, עמ' כח, אות נא] ראיתי לא יקרא איש מזרעו יאודה ולא שמואל, ולא ידענא מאי קאמר, ואם נאמר שלא יקרא שם יודה בהפלת האל"ף". הרי לך שהרב כתב יאודה כמנהג הספרדים, ולא כתב יהודה. אבל עד כדי כך הוא דבק בנוהג זה, שהוא סבור שכך כתב גם ר"י חסיד, שהרי הוא כתב עליו שאפשר כוונתו שאין לומר "יודה בהפלת האל"ף", והרי היה צריך לומר בהפלת הה"א, ואולי לאו דווקא, אלא שכתב כן לפי נוהגו.

361 עי' שו"ת מהר"י מינץ עם ביאור מהר"י פ (הוא ר' יוחנן פרעשיל), מונקאטש, תרנ"ח, בפתיחה, שכתב כי מהר"י מינץ חתם תדיר את שמו: יודא, ולדעת המהדיר הוא העדיף צורה זו ולא את הצורה יהודא, משום שבזו האחרונה יש שלוש אותיות משם ה'.

362 ראה י' פיינהגדלר, גנוי הקודש, פרק ז, סעיף כת, עמ' צו.

363 בספר גנוי הקודש הנזכר בהערה קודמת לא התייחס לכך. אבל ר' שלמה אבינר, שאילת שלמה, בית אל, תשס"א, חלק א, סי' רצא, התייחס לכך כשנשאל אם צריך לכתוב מאפי' או מאפי"ה [כך כתוב (שני יודים סמוכים זה לזה) בספר, וראה לקמן בסוף הפרק את שכתב הוא עצמו בעניין זה, וזו מדת חסידות]. הוא ציין למאמרו של ר' עדין שטיינזלץ, 'אותיות השם', קול חורה, מא (כד) (תשרי, תש"ל), עמ' ח-ג, ולדעתם אין מקום לכך, ואדרבה יכולה לצאת תקלה בכך, כיון שאולי מתכוונים לקדש את שם י"ה הנכתב בסוף המלה, ולפעמים יכתבו כן וישליכוהו לאשפה, ונמצא שם שמים מתחלל.

364 ראה גם בנספח, עמ' 479 והערה 11.

וינהגו כן גם בשמות של בני אדם.³⁶⁵ שינוי זה הוא מהותי יותר, משום שהוא גורם לשינוי בהגייה של שם שמים. הואיל ואנו עוסקים רק בכתיבה לא אעסוק בנושא זה, ורק אומר שהשאלה של שינוי ההגייה של שמים, כגון שיש מהדרים לומר: קל או אלקים וכדומה, עלתה על שולחנם של הפוסקים. יש שאמרו שיש בזה בזיון שם שמים, ויש שחלקו עליהם, ומידי ספק לא יצאנו.³⁶⁶

לסיום, אביא כאן עוד מנהג הקשור לכתיבה שיש בה שם שמים, אם כי בצירוף אחר, שלא עסקנו בו עד הנה:³⁶⁷

הרצ"ה [הרב צבי יהודה הכהן קוק] נהג לכתוב צביהודה ביו"ד אחת, ולא בשני יודיים אחת ליד השניה, כיון שצורה זו משמשת לשם השם. לימים נהנה הרצ"ה להיווכח, שגם ראש ישיבת וולוז'ין, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין - הנצי"ב, היה נוהג כך.*

365 זה נושא בפני עצמו שיש להאריך בו. כאן אציין למקור אחד והוא כתב יד של חיבור סדר ברכות, שנכתב כנראה בדרום איטליה במאה השלוש עשרה, ושם נכתב אליקו במקום אליהו. ראה A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia, 1930, עמ' 77, 94. אמנם לפנינו העתקה של כתב היד שנעשתה בידי שכטר, ולקמן בנספח, עמ' 478, כתבתי שאין לסמוך על העתקתו בענייני שם שמים. אבל במקרה זה, מתח שכטר קו מתחת למלה אליקו (ראיתי את כתב היד עצמו, אבל בנדפס אין מצויינת עובדה זו) כדי להדגיש כי כך נמצא בכתב היד המקורי.

366 ראה ר' יוסף משאש, תבואות שמ"ש, ירושלים, תש"מ, יו"ד, ס"י עג-עו, חילופי תשובות בינו לבין ר' משה מלכא בעניין זה. ויש עוד שכתבו בזה.*

367 ה' וולברשטין, משמיע ישועה, מרכז שפירא, תש"ע, עמ' 454; ר' שלמה אבינר, בחוברת המתפרסמת על ידי ישיבת עטרת ירושלים, הנקראת עיטורי ירושלים, 76 (טבת, תשע"ג), עמ' 4. אציין כי לא ברור מאיזה זמן החלו שני יודים לסמן שם ה', והרבר דורש כירור מיוחד, ראה לפי שעה, עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 612, הערה 6. אמנם הואיל וסימן זה כבר נתקבל, ראה לנכון רצ"ה קוק לנהוג כך. ראה גם שלחן ערוך, יו"ד ס"י רעו ס"י, ובאחרונים.